

Ik heb geen naam
uit het dagboek van een vijftien-jarige

Miep Diekmann & Dagmar Hilarová

bron

Miep Diekmann & Dagmar Hilarová, *Ik heb geen naam*. Leopold, Amsterdam 1990 (6de druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/diek001ikhe01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / Miep Diekmann & Dagmar Hilarová

Mijn pen heeft hen
toen in die tijd
geen salvo nagestuurd.
Hij kon alleen
piep-kleintjes krassen,
maar wel vol wrok
toen al.

1939 Intocht van de Duitsers in Praag

Zo'n pechmorgen!

*Gisteren nog
was het: lucht om te leven.*

*Gisteren nog
was het: God, wil me geven ...*

*Wie wou gaan slapen,
ging liggen en sliep.*

*Maar hij werd wakker
in een morgen zo bars;
zo, regelrecht in de oorlogsmars;
zo, regelrecht in de hakenkrusmorgen,
in trommelgeroffel: vanmorgen, vanmorgen.*

*Zuiver, zuiverst, zuivering.
Vreemde wetten
maatgeving.
Strijd om het ras.*

*En groeten is met één arm hoog-vooruit.
De radio blafte vroeg-nieuws naar ons uit,
En het tijdsein, dat het oude niet was.*

*Wereld in brandinggeweld.
Hart dat strikt zijn maten telt
m-o-e-d*

1942

De wereld is één grote ranch en het leven draagt zijn colts verduiveld laag. Als vee hebben ze ons gebrandmerkt.

In de woonkamer hangt mijn oude, vertrouwde jas, maar nu ineens lijkt hij me zo anders, zo vreemd. Ik durf hem niet aan te trekken en ermee de straat op te gaan. Misschien went het nog wel, die gele ster.

Vanmiddag moet Bubi dan maar voor niks op me wachten! Ik zit voor het raam en staar naar de toren van de Jacobskerk. De klokken zijn gevlogen. Als het gaat schemeren, hoor ik ons afgesproken fluitje onder het raam. Maar ik doe alsof ik het niet gehoord heb. Even later stampen bekende stappen de trap op. De bel gaat tekeer.

‘Niet opendoen, moeder!’ Mijn hart bonkt in mijn keel. ‘Niet opendoen! Alsjeblieft!’

Maar het is al te laat. In de deuropening staat Bubi, blauw van de kou. Hij groet, radeloos frommelt hij aan zijn pet. Moeder gaat zonder een woord naar de keuken. Bubi en ik staan onwennig tegenover elkaar, net twee vreemdelingen.

‘Waarom ben je niet gekomen? Ik heb twee kaartjes voor de film.’

Ik bal mijn handen tot vuisten. De gang begint te slingeren als een schip op stormzee. Aan de kapstok hangt flodderig mijn oude regenjas.

‘Trek je jas aan, we gaan,’ hoor ik vanaf heel ver. ‘Schiet op.’

En dan gebeurt het.

Hij neemt mijn jas van de kapstok, terwijl hij me helemaal verliefd blijft aanstaren. Hij kijkt naar me met zijn

ogen wijd open. Hij ziet niet eens het gele versiersel voor op mijn jas, dat er vroeger niet geweest is.

Ik steek mijn gloeiende handen in de mouwen en druk bliksemsnel mijn kale tasje tegen die plek, tegen mijn borst.

‘Voel je je niet goed?’ vraagt hij bezorgd.

‘t Is niks. We gaan.’

‘Waarom ben je niet gekomen?’ Hij blijft erover doorzagen. ‘Ik dacht al dat je ziek was.’

Ja, ik ben ziek. Doodziek van ellende, schaamte, vrees en vernedering.

Bij de ingang van de bar Oriënt blijft Bubi staan voor een vitrine met foto's die er niet om liegen. De straat is uitgestorven.

‘Kijk 'ns, wat een moordgriet!’ zegt Bubi met kennersstem en hij klakt met zijn tong. ‘Daar moeten we een keer naartoe.’

Als een jongen van vijftien zoiets wenst, meent hij het ook. Maar ik begin hysterisch te schateren.

‘Wij gaan nooit meer ergens naartoe, Bubi!’ Ik gier het uit, met kramp van het lachen. ‘Nooit en nooit meer, nergens naartoe. Snap je!’

Mijn tasje valt uit mijn handen. De gele avondster komt op. Onthutst staat Bubi ernaar te staren.

‘Jude.’ Niet begrijpend spelt hij de tekst op mijn ster. ‘Jude, Jude ...’ en hij raakt het onding met zijn vingers aan.

Ja, Jood!

Opeens voel ik me spiernaakt voor hem staan, net zoals die griet in de vitrine. Ik zet het op een lopen als een aangeschoten haas. Ik ren een binnenplaats over. Bubi komt achter me aan gehold, buiten adem, klampt zijn vingers in mijn schouders.

‘Stel je niet zo aan,’ fluistert hij. ‘Stel je niet zo aan, alsjeblieft!’

Zijn greep verslapt niet.

Ik kijk naar hem op en dat wat ik op zijn gezicht lees, snijdt mijn adem af. Ik begraaf mijn hoofd in zijn jas en

het kan me niet schelen dat ik op het bruine uniform van de *Hitlerjugend* jank; dat ik mijn tranen met zijn bruine uniformzakdoek droog; dat mijn ster tegen zijn hakenkruis ligt.

Allebei voelen we dat er op dit ogenblik iets gebeurt.

Van de ene op de andere seconde zijn we volwassen.

‘Wees verstandig,’ herhaalt moeder, ‘gebruik je verstand, meisje! Je stort ons allemaal in het ongeluk.’ En steeds weer opnieuw moet ze haar tranen drogen.

Ik weet niet wat me bezielt heeft, maar ik heb haar alles opgebiecht: hoe Bubi met zijn dolk mijn ster heeft losgetornd en hoe wij daarna samen naar de bios zijn gegaan en naar wat voor soort film. Eén ding heb ik toch wel voor me gehouden: hoe Bubi al die tijd mijn hand in zijn hete, trillende vingers heeft vastgeklemd.

‘Onder de kandelaar is het meestal donker,’ zegt mijn vader wijsgerig en hij maakt er verder geen woorden over vuil.

Vader zegt nooit zoveel en daarom ben ik hem dubbel dankbaar voor dat ene zinnetje, want het betekent een stilzwijgende toestemming. Ook in het vervolg mag ik met Bubi optrekken, zodat er alles bij elkaar niet zoveel verandert.

Zonder Bubi kan ik me het leven niet meer voorstellen. Wij kennen elkaar van kindsbeen af. Hij kan het toch niet helpen dat hij in een andere atmosfeer is opgegroeid dan ik? Gemakkelijk heeft hij het niet gehad. Hij komt uit een familie van variété-artisten, die veel reisde en trok. Toen zijn moeder hertrouwde, braken er voor Bubi moeilijke tijden aan. Zijn nieuwe vader kwam uit Duitsland, uit Neurenberg en hij probeerde zijn nieuwbakken zoon te drillen volgens de strenge, Duitse geest.

Juist in die tijd werd onze vriendschap nog hechter. Bubi klaagt niet, maar af en toe vertelt hij me wel hoe het bij hem thuis toegaat. Een heleboel dingen snapt hij gewoon-

weg niet, maar hij voelt dat zijn stiefvader aan de verkeerde kant staat.

‘Ik heb hem al 'ns willen doodslaan,’ heeft hij op een keer gezegd. ‘Misschien sla ik hem echt nog 'ns dood. Ik weet waar hij 's nachts naartoe gaat. Allemaal zijn ze bang voor hem, zelfs moeder.’

Op een dag gaf Bubi me een flesje Franse parfum en een potje varkensvet.

‘Dat heb je zeker gepikt!’ riep ik uit. Ik heb die spullen dan ook met geen vinger aangeraakt.

‘Ook erg! Het is oorlog, suffie, en wij hebben van alles.’

Vaak begrepen we elkaar niet, soms hadden we slaande ruzie, maar we maakten het wel altijd weer goed.

Die nacht, na ons heimelijk bioscoopbezoek, kan ik niet in slaap komen. Ik ben één brok onrust. Die hand van mij, die hij in zijn handen heeft geklemd, is de mijne niet meer geweest.

De volgende dag hoef ik niet meer - zoals gewoonlijk - om zeven uur op. Voor mij geen school meer. Maar wat dan? Eerst maar 'ns gaan informeren waar ik me mag melden om toch wat lessen te krijgen.

En dan komt het geknoei van de pastoor aan het licht. Eigenhandig heeft hij de datum op het uittreksel van mijn geboorteakte vervalst. Daardoor heb ik een jaar langer naar school kunnen gaan dan volgens de nazi-wet is toegestaan. Maar in het geboortenregister zelf heeft hij niet kunnen knoeien, jammer genoeg.

Hoeveel mensen heeft die goeie pastoor van de Sint Jacobskerk geholpen in deze moeilijke dagen? En daar is moed voor nodig.

De volgende dagen lummel ik maar wat aan en ik maak me niet eens druk over wat de toekomst brengen zal. Vader gaat regelmatig naar zijn winkel, maar moeder mag hem daar niet meer helpen. Zij is ook een ‘gebrandmerkte’.

Op een avond belt er iemand aan. Bubi, die steeds bij ons over de vloer is, gaat opendoen. Ik hoor geroezemoes van stemmen en nog geen tel later staat mijn nichtje Jarka met tante Marie midden in de kamer. Allebei hebben ze rode ogen van het huilen. Er is zeker iets mis.

‘We zijn er bij!’ stoot tante uit en ze zakt in een stoel.

Uit haar handen valt een wit kaartje.

Allemaal weten we wat dat betekent, ook Bubi. Stilletjes sluipt hij weg. Ik weet waar hij aan denkt. Een boze vlam brandt in zijn ogen. Naar huis gaat hij vast en zeker niet. Maar hoe kan ik hem tegenhouden? Bij ons zal hij zich opgelaten voelen.

Wazig staart Jarka voor zich uit als een pop uit het wassenbeeldenmuseum.

‘Willen jullie thee?’ vraag ik om de pijnlijke stilte te doorbreken.

Als moeder maar niet gaat huilen, bid ik stilletjes en ik doe alsof er helemaal niets aan de hand is.

Vader poetst zeer lang en zeer uitgebreid zijn bril en zegt kordaat: ‘Nu de oorlog bijna afgelopen is, zal het reizen best meevallen.’ Hij brengt het tot een geforceerd glimlachje.

‘De familie Weiner gaat ook,’ fluistert tante en dan is het weer even stil.

Opeens voel ik me schuldig dat wij nog niet weg hoeven, omdat wij onder de zogenaamde *Misch-ehe* vallen, de gemengde huwelijken. Allemaal voelen we het zo. Pijnlijk, ontzettend pijnlijk!

Ik ga naar de keuken om thee te zetten, mijn handen beven. Vader een Ariër, moeder joods en daardoor ben ik ook joods. Want volgens de wet weet je alleen met honderd procent zekerheid wie je moeder is.

‘Ze hebben Kosina opgepakt, je weet wel, onze buurman van de overkant. En hij is geen Jood. Ik weet wel wie hem dat geflikt heeft.’ Dat is vaders stem, terwijl ik weer de kamer binnenkom. Het heeft als een geruststelling geklon-

ken: ook de Ariërs, de niet-Joden, kunnen zich tegenwoordig niet meer veilig voelen.

Daarna ratelt hij het hele verslag van die arrestatie af. Hij praat met een hoge stem, steeds maar praten, praten ...

De kamer zinkt weg in de schemering, de muren spitsen hun oren. Tante slurpt thee, moeder zit onder haar schort haar nagels kapot te knakken.

‘Morgen kom ik je helpen pakken, Marie. Voor de Kerst is alles achter de rug, zal je zien. Sterke zenuwen, dat is het enige wat we nodig hebben.’

Als ze weg zijn, steekt vader zijn hoofd bijna in de radio om de nieuwsberichten op te vangen.

‘De Russische bevrijders zijn in aantocht,’ mompelt hij. ‘Wat ik je al zei: de meisjes blijven beslist niet lang weg.’

Hij gelooft er zelf in. Dat doen we op dit moment allemaal nog.

1943

Maar ook wij komen aan de beurt. Begin maart 1943, een paar dagen voor mijn verjaardag, krijg ik een presentje - een oproep voor transport.

Eén enkel kaartje, met één enkele naam erop. De mijne. Niet die van vader, die van moeder ook niet. Een vergissing misschien? Ze houden me voor een wees. Maar ik heb toch een vader en moeder? Wij vormen een hechte, onverbreekelijke band; een gemeenschap van mensen, die elkaar het naast staan; een gezin, waar alleen de dood een eind aan kan maken.

Maar nee, zo mag het niet blijven. In de Duitse stad Neurenberg hebben ze een wet uitgedacht, die mensen in een zuiver en een minder zuiver ras verdeelt; een wet, die het bloed van de voorvaders onderzoekt tot in het tiende geslacht. En wie daarbij door de mand valt, is verloren.

Ik kan er niet bij met mijn verstand, toch probeer ik het, met het verstand van een vijftienjarige:

vader kan niet mee, zijn bloed is zuiver;

moeder hoeft niet mee, want ze is zijn vrouw en een man heeft zijn vrouw nodig;

daarom moet ik dan maar mee, een meisje dat niemand nodig heeft, een meisje met gemengd bloed - als straf voor mijn ouders, als straf voor mezelf, als straf dat ik besta ...

Ik maak het houten naaikistje open en haal er een naald uit. En daarna staar ik heel lang naar een druppeltje rood bloed, dat op mijn vingertop zit, net een robijnen kraaltje.

Vogels vliegen uit.

Zelfs jij gaat van mij weg.

En wat verandert? Niets.

*Alleen hoor je het zingen niet meer hier
maar dáár, ver weg.*

Wanneer ik dat onder onze avondwandeling tegen Bubi zeg, blijft hij staan en trapt woedend een steen voor zijn voeten weg.

‘Het is niet waar! Zeg dat het niet waar is!’ fluistert hij en hij grijpt me bij mijn schouders vast. ‘Je mag niet weggaan.’

‘Ach, Bubi, Bubi!’ Mijn keel zit dicht, het zweet staat in mijn handen.

Het Luythonsteegje, óns steegje, steekt voor de laatste keer zijn gaslantaarn voor ons aan. En ik sta eronder, als de wachtende Lily Marleen uit het oorlogsliedje - klein, weerloos.

Achter de muur van het oude Joodse kerkhof fluisteren de schimmen van mijn voorvaders wijze woorden over trouw.

Een vriendin van ons, die ik tante Hermina noem, komt ons helpen pakken en heeft een zeldzaam cadeau meegebracht: humor. Terwijl ze mijn blauwe schoenen inpakt, strijkt ze met haar hand over het gladde leer. ‘Als deze kapot gedanst zijn, stuur ik je wel weer een paar andere!’

Het hele huis staat op z'n kop, want mijn bagage mag niet meer dan vijftig kilo wegen. Alles wat we uitzoeken, wegen we eerst even schattend op de hand - kampeereetgerei, zaklantaarn, veldfles, allemaal hoognodige dingen. Tot slot het belangrijkste, beddegoed, een *Bettrolle*, vakkundig opgerold, verpakt, dichtgesnoerd. Het ding moet weinig plaats innemen en gemakkelijk te dragen zijn.

‘Trek het hele spulletje maar 'ns aan,’ zegt vader en hij helpt me in de draagriemen.

Ik slinger op mijn benen, maar kan toch nog net mijn evenwicht bewaren en een paar stappen doen.

‘Die gummilaarzen moeten eruit,’ beveelt vader en alles begint weer van voren afaan.

Zo'n vijf keer pakken we mijn bagage in en uit, halen er elke keer iets uit, stoppen er weer iets anders in. Als het morgenlicht door de ramen glijdt, zitten we als vier afgepeigerde schimmen op de rand van het onopgemaakte bed.

‘Als jij 'ns koffie zette, moeder,’ dicteert vader.

Zo ken ik hem niet. Ook tante Hermina bekijkt hem alsof ze hem voor de eerste keer ziet. Ik begrijp dat we allemaal een spelletje spelen om het verdriet geen kans te geven zich in ons te nestelen. Allemaal doen we alsóf, spelen een spel van afscheidnemen.

We drinken slappe koffie uit vergeetmij-niet-kopjes en happen van onze taaitaai. Mijn ogen glijden langs de voorwerpen, die met elkaar mijn tehuis vormen. De kleinste kleinigheid zet zich diep in mijn geheugen vast. Een geschilderde stoel met een bloemetjeskussen; een kast met franje-versiering; een stukgelopen vloerkleed, nog pas door moeder opnieuw omgezoomd.

Wanneer vader veelzeggend op zijn horloge kijkt, ga ik bij het raam staan om afscheid te nemen van de straat. Geen ziel te bekennen. De Sint Jacobskerk wenkt me met zijn toren. Een grijze duif paradeert voor het raam. De vleesmarkt heeft zijn ogen - de winkeltjes - nog steeds gesloten. Het zal ook nog wel even duren eer de bel in mijn oude school gaat.

‘Het is tijd!’ Vaders stem breekt door mijn gemijmer heen. ‘Laten we er geen toneel van maken.’

Ik snap wat hij bedoelt. Er is allicht iemand, die ons dit allemaal van harte gunt. Maar veel meer mensen zullen met ons te doen hebben en dat is haast nog erger.

Tante Hermina komt op me af en maakt een kruisje op mijn voorhoofd. ‘God zij met je, kind,’ fluistert ze en haar kin beeft.

Vader neemt mijn rugzak op zijn schouder, een zwaar, loodzwaar kruis. De eerste stap op de tocht naar het Calvarië van de twintigste eeuw is gezet.

6 maart 1943

In het jaarbeurspaleis in Praag-Letná geef ik op het bureau mijn witte oproepkaartje af en ga in de rij staan. Daarna worden mijn spullen nagekeken. En ik heb het nakijken! Er komt niets bij, niks hoor, er verdwijnt het nodige. Zelfs vaders oude horloge moet ik afgeven en mijn gouden ring met een rood steentje. Maar mijn rugzak laten de heren voor wat ie is.

Op de open verzamelplaats staat een koude voorjaarswind. Ik sla de kraag van mijn jas op en kijk uit naar een bekend gezicht. Nee, allemaal onbekenden, jonge en oude mensen, kinderen, een paar zwangere vrouwen. En één blinde. Ik zie niets méér dan hij, denk ik, wij zijn er hetzelfde aan toe. Hij staat achter ons, wordt net als wij met kippestappetjes naar voren geduwd. Hij is niet jong en niet oud, zijn gezicht verradt niets. Hij is één van ons, een dubbel verdoemde verjaagde.

Achter de poort klinkt kindergehuil. Ik kijk in die richting en mijn hart begint wild te bonken. Ik heb een bekend gezicht in de menigte ontdekt. Bubi! Zo vast als een huis, Bubi! Of is hij het niet? Het is te ver af. Een zacht gekreun, dat een schreeuw moet zijn, komt uit mijn keel.

'Los, Los! Vooruit!'

Ik krijg geen kans meer nog eens om te kijken. De zware deur valt achter me dicht.

Ik zak neer op een strozak, die ze me toegewezen hebben. Ik héb een slaap!

Alleen, ik ben hier helemaal alleen.

Benul van tijd heb ik niet meer. Ben ik hier een dag, een week, een maand? Een beetje lauwe surrogaatkoffie met een doorzichtig vliesje brood voor ontbijt. 's Middags een vies aftreksel - soep -, vier aardappelen en een waterig sausje. O ja, drinken kan je - ijskoud water in het *Waschraum*. Daar worden we ook iedere dag heen gejaagd om ons te wassen, spiernaakt. We klappertanden, het water

snijdt als een mes, de tegels zijn als ijs.

De enorme hal, waarin we opgeslagen zijn, lijkt op een veldhospitaal. Tussen de matrassen op de vloer zijn alleen smalle gangetjes, volgepropt met bagage. Daar moeten we overheen klauteren, over de levende hindernissen van liggende lijven.

Veel oude mensen krijgen koorts, maar iedereen heeft gelukkig nog wat geneesmiddelen bij zich. Zelfs citroenen zijn er nog. We zijn pas aan het begin van onze tocht van een veilige kust naar het onbekende binnenland.

We doen zuinig aan met onze voorraden, met in ons achterhoofd de dagen die nog komen gaan. Net zoals toen: als klein meisje zocht ik soms - wanneer ik weer eens verdiend op m'n kop gekregen had! - mijn toevlucht in de kelder. Om niet van honger om te komen, propte ik dan mijn zakken vol biskwietjes. Op mijn hurken achter een grote kist wachtte ik tot mijn ouders me kwamen zoeken. Als de trap eindelijk kraakte en het licht van het zaklantaarntje de duisternis doorkamde, hoorde ik moeders stem: 'Laat maar, de honger brengt haar vanzelf zo weer terug.'

En met mijn zakken vol lekkers ging ik dan, ja hoor, uit mezelf terug.

Toen kón ik nog terug, want wat riskeerde ik? Alleen een welgemeende por en een goed bedoeld standje-van-niks.

Moeder ... o, moeder, wáár ben je?

De eerste nacht

*De kazematten dóór, een lange gang,
en op de vloer het harde bed,
dat heeft het donker opgemaakt
voor één dag
voor één jaar,
voor levenslang bestemd?*

*Wij zijn toch al dood wild!
 Waarom moet dat dan nog getemd?
 Pàts!
 Het licht zwiept als een zweep
 in je pupillen.
 Na één keer liggen, moet je twee keer op,
 omdat hun grillen het zo en niet anders willen.
 Auf!
 Dan ... je geheugen graaft diep terug
 tot: En wanneer geboren?
 Geboren ben je. Ben je dat?
 't Waarom-dan gaat verloren.*

*Vreemd klinkt je naam,
 het is voor 't laatst,
 daarna word je een nummer,
 een nummer in een kaartenbak
 beroofd van huis.
 Wat je zo stak
 is pijn, want doodgaan kan je niet
 en vredig leven mag je niet.*

Op een morgen proppen ze ons in wagons en rijden ons naar Het Onbekende.

Ik kijk door het raampje naar de wegvliegende bomen, huizen, straten en tuinen en probeer mezelf krampachtig aan te praten dat ik voor m'n plezier op reis ben. Dat ik kan uitstappen waar ik wil. Dat ik bij de volgende halte een worstje kan kopen of een hondje kan aaien of een kaart kan versturen. Dat iemand op het perron me staat op te wachten en dat die op zijn horloge kijkt en kankert over de vertraging.

Maar dit is geen trein-van-het-goed, dit is een treindraak. Uit zijn neusvleugels vliegen vonken. Dit is een kaper-trein.

In Bohušovice moeten we eruit. We staan in een onher-

bergzaam stationnetje bepakt en bezakt, de mitrailleurs op ons gericht, en stellen ons op in het gelid. In rijen van vier.

'Los! Los! Vooruit!'

Het begint te motregen.

Het landschap lijkt op een weduwe en de bomen langs de weg op gestrafte soldaten.

Het mooie landschap van het Boheemse Middengebergte - waar anders de wijngaarden pronken en waar de aarde naar brood, melk en honing geurt - verwelkomt ons met regentranen. Daar, waar op de legendarische heuvel de voorvader van alle Tsjechen, íp, voor de eerste keer halt hield en zijn wijze woorden sprak: 'Ziet, dit is het beloofde land, dat ge zocht', dáár lopen nu zijn nakomelingen - verbannen door hoogmoedige indringers.

Vergeef me, mijn grond

Een winderige nacht.

*Onder 't oog van de ramen de straat als een stroom,
opengespleten door bittere sporen
van menselijk vee.*

Vergeef me, mijn grond.

*Onze schouders torsen ook jouw verdriet mee.
Lopen - met ogen staarblind van aanvaarden
en ieder zijn last.*

Een winderige nacht.

*De maan is zelfs zo dat geen hond er naar huilt.
Geen ster meer die valt voor een laatste wens:
een nest
om diep in weg te kruipen
voor vogels
met gekwetste vlerken;
het daglicht niet meer hoeven merken.*

Na een slopende tocht komt ons transport in het concentratiekamp Terezín aan, het grootste kamp op Tsjechisch grondgebied.

De eerste steen van deze vesting werd al in het jaar 1780 gelegd, door de Oostenrijkse keizer Josef 11, ter nagedachtenis aan zijn moeder, keizerin Maria Theresia. Naar haar werd het stadje rond de Kleine en de Grote Vesting Theresienstadt genoemd. Ik hou het liever op de Tsjechische naam: Terezín. De Kleine Vesting werd al snel als gevangenis voor militaire en politieke delinquenten gebruikt. Gavrilo Princip, die op 29 april 1914 de Oostenrijkse aartshertog Frans Ferdinand en diens vrouw te Serajewo vermoordde, heeft hier in de Kleine Vesting zijn straf uitgezeten - al waren het maar vier jaar van de twintig die ze hem toebedeeld hadden. Princip ontketende met zijn aanslag de Eerste Wereldoorlog. En de Russische krijgsgevangenen uit die oorlog waren vroeger ook hier in Terezín geïnterneerd.

Terezín ... vestingstad ... aan de samenloop van de rivieren Eger en Elbe ... in een vruchtbare laagvlakte. We hebben het allemaal in de aardrijkskunde geschiedenislessen geleerd. En het vervolg is mondelinge overlevering.

Eind 1941 werden alle bewoners geëvacueerd en ook het militaire garnizoen. Want Terezín moest een Joods ghetto worden, streng bewaakt, met wachtposten bij de poorten en op de wallen.

Lang moeten we staan wachten op de ruime appèlplaats voor de kazerne, waar De Sluis is. Er zit geen schot in. Iedereen wordt gefouilleerd. Alles wat bij de heren in de smaak valt, wordt uit onze bagage gehaald. Ook mijn camel-plaid. Mijn *Bettrolle* is meteen wat lichter.

Overall chaos, blaffende bevelen, kindergehuil. Aan schoppen en cynisch gelach geen gebrek. Wie afgehandeld is, mag een lange gang door naar de koude kazematten. Daar krijgt hij een stinkende strozak en een ruimte van

twee keer één meter op de stenen vloer toegemeten.

Honger heb ik niet, alleen een ijzeren harnas van moeheid knelt om mijn pijn-lichaam. Ik dek me toe met een donzen dekbed, dat ik heb mogen houden, en ik adem de kamillegeur van ons thuis in.

In mijn slaap hoor ik de holle slagen van grootmoeders pendule, het knerpen van een losgelopen parkettegel. Alle vertrouwde geluiden en geuren komen op hun tenen op me af.

Het *Kinderheim* L 410, waar ik in colonne heengevoerd word, is alleen voor meisjes. Een 'meisjespensionaat met zelfbestuur'.

Tijdens het transport ben ik bevriend geraakt met de tweelingzusjes Hanka en Ilona. Met hen deel ik nu een stapelbed met drie verdiepingen. Ik kies de hoogste, vlak bij het plafond, om een goed uiten overzicht te hebben. In de kamer staan nog vier van die stapelbedden. Via een laddertje moet ik in mijn nieuwe bed komen. De rand van het onderste bed is een soort bank.

Ik krijg kaartjes voor eten in de kinderkantine, waar alleen kinderen tot en met zeventien heen mogen. Op dat moment ben ik er nog niet achter dat dat zo z'n voordelen heeft. Truda, een oud-ingezetene, licht me vlug in.

'Je krijgt twee aardappels extra, soms een zoet bolletje in plaats van grutten, en je mag meteen naar huis schrijven. Maar niet meer dan dertig woorden.'

Dertig woorden

*Wat een vreemde, gekke brief!
Lieve papa, moederlief ...
even tellen, tellen, tellen ...
Wat een brief! Ontzettend stom,
over niks en strompel-krom,*

*op rantsoen van stotter-stotter.
Ook vertellen, dat ... nee, tellen ...
Zo wordt het alleen maar rotter.*

Heel die bonte variatie van onze menu's leer ik al gauw kennen. Het middagmaal bestaat uit een slappe linzensoep. 's Maandags hebben we verder grutten. Dinsdags aardappelen in de schil. Woensdags raap (die afgrijselijk stinkt). Donderdags aardappelen met nepsaus, waarin een paar vezeltjes rundvlees zwemmen. Vrijdags één bolletje met surrogaat koffie-crème. En zaterdag weer grutten. Zondags krijgen we mosterdsaus, die er bij mij zelfs thuis nooit inging. Ik geef mijn portie aan de uitgehongerde Truda. Ze is nu al een half jaar in het kamp en heeft nog nooit een pakje gekregen.

Ik heb proviand van thuis, maar elke hap slik ik door met de bittere bijmaak dat ik een buitenbeentje ben. Tien paar ogen eten met mij mee.

'Pak aan, meisjes, hier, biskwietjes! Misschien krijg ik weer een pakje van thuis. Ga je gang!'

De eerste week is om. Ik loop door de overvolle straten en probeer iets te weten te komen over tante Marie en Jarka. Waar zijn die naartoe gebracht? Zijn ze al via Terezín verder getransporteerd of zitten ze nog hier?

Voorlopig heb ik tijd zat voor mijn spuurwerk. Pas in de komende dagen zullen we in werkbrigades ingedeeld worden, want - zoals de leuze boven de ingang van het kamp luidt: - *Arbeit macht frei*. We moeten werken ... en leren.

Onze leerhonger is net zo groot als onze gewone honger, misschien omdat leren verboden is. Ongelooflijk wat een mens allemaal kan presteren als hij maar wil. De scholen hebben hun poorten voor ons dicht gegooid, maar er zijn voor ons nog andere bronnen van wijsheid. Zoveel goede en ervaren pedagogen als er onder ons zijn, geweldig! En

die willen ons wel les geven, onder de allermoeilijkste omstandigheden. Volgens een eigen lesrooster, met binnengesmokkelde leermiddelen, leggen ze voor ons de horizon van het weten open. Ze brengen ons alle vakken bij, van wiskunde tot en met talen en wijsbegeerte.

In de L 410 barak zitten we over opstellen te zweten, lossen we vergelijkingen op, maken proefwerken en proberen wijze citaten te begrijpen.

En we schrijven gedichten.

De wereld (een opstel)

*De wereld is zespuntig als een ster,
daarbinnen staat hij bol van hongersnood.
Het vasteland
is vestingland.
De bergen zijn
laag-hoog van as.
De zee stroomt leeg in ijzeren riolen.
En in ons zijn de bossen, niet zo ver.*

Maar er valt nog veel meer te leren. Soms moet je zelf maar zien hóe. Zo is het niet gemakkelijk om de godsdienstige problemen op te lossen.

In het Babylon van Terezín zitten niet alleen orthodoxe Joden (die ook hier proberen hun feestdagen te houden en volgens hun rituele wetten te leven), maar ook katholieken en mensen die niks zijn. Er is zelfs een jonge priester, die zijn soutane heeft meegebracht en die eíst om toegelaten te worden in de gesloten kerk op het pleintje. Hep katholicisme is hier tussen ons Joden natuurlijk een machtige mop, maar tot godsdiensttwisten komt het nooit.

Voor kinderen uit gemengde huwelijken, die zoals ik tot nu toe hun opvoeding ‘van de sterkere kant’ hebben genoten (ik bedoel: opvoeding in de katholieke geest) valt

er hier heel wat te beleven. Bij mijn eerste bezoek aan de Joodse gebedskamer in de L-sstraat, naast het café, heb ik een gevoel van onwerkelijkheid. Geborduurde wandkleden, de bidriemen om de polsen van de biddenden, lange kaftans - alles heeft meer weg van rekwisieten voor een film. Voor de eerste keer in mijn leven hoor ik de klagende gebeden, begeleid door ritmische schommelbewegingen, het ontroerend nostalgische gezang. Het lijkt iets uit een andere wereld.

Na acht uur mag niemand meer naar buiten. Ik zit op mijn strozak en lees mijn lievelingsdichter Ji í Wolker. Kleine Lilka, een krullekop met zwarte ogen, trekt aan mijn grote teen.

‘Hé, hou 'ns op met lezen, ik heb iets voor je.’

Nors kijk ik op.

‘Ik heb van de jongens uit het *Heim* jute gekregen, kijk eens!’ Als een wezel klautert ze het laddertje op.

‘Nou en?’ vraag ik schamper. ‘Is de oorlog soms afgelopen?’

‘Doe niet zo gek. Denk 'ns na! Ik heb jute, zei ik. En een paar spijkers. En ook een hamer.’

Ze spant het stuk jute op de achterkant van het stapelbed. Haar ogen schitteren. ‘Echt knus, hè?’

Zo'n schat van een kind! Ze wil het hier binnen gezelliger maken. We gaan aan de slag. Mensenkinderen, zulk behang vind je niet eens op een kasteel. Nu nog het kiekje van mijn ouders erop ... en laat 'ns kijken wat ik nog meer heb ... ziezo, mijn salon is klaar voor de visite!

‘Ik wist niet dat jij naar L 417 ging,’ zeg ik streng.

Ze krijgt een kop als vuur. Want L 417 is ‘een pension voor jonge heren’.

Mijn eerste visite de volgende dag is kleine Eva uit de *Stube* naast de onze. Een huilende visite.

‘Wat is er gebeurd?’ Ik veeg haar traantjes weg. ‘Vertel op.’

Ze probeert uit haar woorden te komen, maar dat gaat boven haar macht. Ze kan nog zo moeilijk praten, de uk.

‘Eva heeft tegen de verzorgster gezegd dat ze een rund is,’ vertelt Truda. ‘Daarom heeft ze een klap voor d'r kop gekregen.’

‘Lund, lund,’ herhaalt het kleintje verrukt. ‘Tante is een lund.’

‘Hou op! Je hoeft niet alles na te praten wat je hoort,’ zeg ik streng tegen haar. Ineens bedenk ik me. ‘Weet je wel wat een rundbeest is? Wel eens een koe gezien?’

Duim in haar mond, grote ogen op steeltjes.

Soms is het beter om hier niet alles uit te leggen! Wat niet weet, wat niet deert.

Een kindertekening

*Transport - zegt het kind, transport
en tekent een trein
met de schoorsteen te kort.*

*Schoorsteen - zegt het kind hardop
en tekent er een
met 'n ooievaar in top.*

*Ooievaar - zegt het kind, ooievaar?
Het zag er nooit één.
Ooievaar? Waar?*

*Mama, hoe maak ik een ooi ... eh ... vaar?
Maar mama is ergens verweg, daar.
Wat een vreemd plaatje! Klaar.*

*Transportschoorsteenooievaarmama
alles in één*

T

R

E

K

En nog altijd ben ik op zoek naar tante Marie en Jarka. Ik kan het kamp uittekenen, zo langzamerhand.

Obersturmführer Karel Bergel is de inspecteur van het kamp en Siegfried Seidl kampcommandant. Goddank heb ik de eer hen alleen van op een afstand te kennen. Dat is al meer dan me lief is. De functie van commandant der gendarmerie wordt door de opperwachtmeester Janetschek waargenomen. In de dubbele betekenis van het woord! Janetschek is Tsjech, een collaborerende schoft. Het is uitkijken geblazen voor hem.

De *Kommandantur*, waar het Verboden Toegang is, verdeelt het kamp in twee blokken. De zogenaamde *Längestrassen* leiden van het noorden naar het zuiden; en de dwarsstraten, *Querstrassen*, van het oosten naar het westen. Vandaar de afkortingen L en Q aangevuld met de huisnummers.

In de Maagdenburg-kazerne zetelt het ‘zelfbestuur’ van de gevangenen. Ook andere kazernegebouwen hebben een eigen naam en functie. In de Hamburg-kazerne zitten de vrouwen ingekwartierd. In de Hannover-kazerne de mannen. In de kelders van de cavaleriekazerne, het zogenaamde Cavaliertje, hebben de geestelijk gestoorden een onderdak gevonden. Het kampziekenhuis is in de zogenaamde Elbekazerne.

Rond deze tijd zijn er in het kamp ongeveer 17.000 gevangenen uit Duitsland, 7000 uit Oostenrijk en ruim 17.000 uit mijn eigen land, Bohemen en Moravië. En daarna is er nog een transport uit Nederland bijgekomen. Ruim 300 mensen, allemaal uit Westerbork.

Elke dag lijkt op de andere. Ik draag een blauwe overal en werk in de schoonmaakbrigade. Thuis stak ik bijna nooit m'n handen uit, maar hier schrob ik vieze vloeren. De huid van mijn handen is opengebarsten, mijn nagels zijn afgebroken, maar wat kan 't me schelen! Als ik tijd heb, breng ik de kleuters wat Tsjechisch bij en ik leer hun tekenen. Zelf lees ik veel. Maar wij hebben alleen een peertje van vijftien watt en mijn ogen doen gauw zeer. Overdag heb ik geen tijd om te lezen en klokslag tien gaat het licht uit.

En dan ... Voor de ijzerwinkel, waar toch niks te koop is, bots ik bijna tegen mijn nichtje Jarka op. Ik staar haar aan alsof ze een visioen is en zij gaapt mij ook stomverbaasd aan. We vallen in elkaars armen, we snotteren en huilen en rettelen door elkaar heen. Als bij toverslag verandert Terezín voor mij in het mooiste stadje van de wereld. Bevelen? Het zou wat! Honger, heimwee, pijn en leegte om mijn verloren eerste liefde? Op slag vergeten. Jarka is er toch, Jarka, mijn nichtje, met wie ik altijd zo goed overweg heb gekund.

Door de drukke straat sleurt ze me mee en blijft voor blok Q 303 staan.

‘Nou, daar zijn we dan, thuis!’ zegt ze buiten adem. ‘Wacht even, ik ga wel voor.’

We komen in een kamer die meer op een opslagplaats dan op een mensenwoning lijkt. Twaalf vierkante meter staat volgepropt met drie stapelbedden. Zelfs overdag brandt hier een zwak gloeilampje, want een raam is er niet. Ik kan het allemaal niet zo vlug in me opnemen.

‘Hoe ben jij hier terechtgekomen, kind?’

Ik voel een natte wang tegen de mijne.

Ze leven! Allemaal leven ze. Tante Marie, oom Eman en ook mijn andere nicht Vera. We hebben elkaar gevonden!

Binnen een week weet ik aan een vergunning te komen en

verhuis ik naar mijn familie. Niet dat ik erop vooruit ga! Meteen de eerste nacht word ik wakker, mijn hele lijf staat in brand. Ik zit onder de luizen en vlooiën. In het *Kinderheim* hadden we dat gespuis ook wel, maar minder bloeddorstig. Ik ga op mijn bobbelige strozak zitten en slacht ze bij tientallen tegelijk af.

‘Ga toch slapen, alles went!’ Tante Marie probeert me te troosten. ‘Nu ja, een luxe hotel is het hier bepaald niet.’

Met de hygiëne in de huisblokken is het meer dan erg. Waslokalen zijn er niet. We wassen ons op het erfje bij de pomp. De hele straat komt er water halen. Hoe moet dat van de winter als het water bevriest?

Oom Eman woont in de mannenkazerne, maar elke morgen komt hij bij ons langs om te ontbijten. Dan brengt hij een kom vol warme surrogaat-koffie mee en snijdt een flinterdun plakje van een broodje, waarin hij eerst streepjes gekerfd heeft om niet over zijn dagelijks rantsoen heen te gaan. Hij wenst ons ‘smakelijk eten’ en begint dan langzaam en vol overgave te kauwen.

Eten is schaars, mijn voorraad van thuis is allang op. Tante ziet er erg slecht uit. Ze vermagert en verrimpelt, haar huid is asgrauw, op haar benen krijgt ze hongerpuisten - de impetigo. Allemaal zijn ze anders en ouder geworden, maar hun gevoel voor saamhorigheid houdt hen op de been. Moreel zijn ze er beter aan toe dan de alleenstaanden.

Ouderdom, honger en eenzaamheid ondermijnen hier het meest de menselijke waardigheid. Rond de vuilnishopen bij de gaarkeukens zwermen oude mensen op zoek naar aardappelschillen, die ze ter plaatse verslinden. En toch maait de honger hen soms weg.

Van de schoonmaakbrigade kom ik in de landbouw. Ik ruil mijn bezem voor een hark en hoera! - het getto uit!

Ik werk samen met Jarka. In kleine groepjes halen we de hooioogst van het naburige dorp binnen.

De zon schijnt. Twee aan twee marcheren we, doen alsof we vrij zijn en genieten. De brug over, langs de molen en het zwembad. De Duitse *Brunhildes* bakken hun bleke lichamen in de zon. De rivier lokt verleidelijk: Kom! Alleen maar even je vingers erin! Voel dan, lekker fris!

Het is te verleidelijk. De opzichter loopt vooraan, ik in de achterste rij. Eén seconde maar ... Ik breek uit de rij los en hol naar de rivier. Mijn handpalmen vol water en ... het fluitje snerpt ... ik hoor het stampen van beslagen laarzen.

‘Ik zal je leren, loeder!’

Het schemert voor mijn ogen. Mijn hoofd bonkt van mijn linker op mijn rechter schouder, ik sla tegen de grond. Mijn mond vol van een zoetige smaak. Ik wil opstaan, maar mijn benen willen niet.

Ik word overeind gesleurd, maar voor ik weer een beetje bijkom moeten ze me de hele weg ondersteunen.

‘Stommerd!’ zegt Jarka eindelijk. ‘Wees maar blij! Voor hetzelfde geld had ie je neer kunnen knallen.’

Ze heeft gelijk. Deze keer heb ik echt gemazzeld.

Als ik op bezoek ga naar het *Kinderheim* (voor kleine Eva heb ik de helft van mijn rantsoen zoet brood meegenomen), begroeten de meisjes me uitbundig. Meteen moeten ze alles weten over mijn gehavende gezicht. En dan kan ik niet meer onder de waarheid uit. Ze reageren precies zo als Jarka en schelden me de huid vol.

Gelukkig komt Evaatje met haar nieuwe tekeningen opdraven - later wil ze schilderes worden. Eén tekening krijg ik van haar cadeau. Hij stelt een enorme luis met een bende pootjes voor - een luis-vampier. Ik ga hem boven mijn bed ophangen, daar zal ie zich zeker thuis voelen!

Wat kunnen kinderen ook anders tekenen dan dat, wat ze om zich heen zien?

‘Wacht 'ns, nu ga ik iets voor jou tekenen.’ Ik laat een gekleurde vlinder op het papier fladderen, in alle kleuren van het kleurdoosje.

‘Wat doet die?’ vraagt Eva. Ze herinnert zich zeker dat ik haar laatst heb bijgebracht dat koeien loeien.

‘Dit is een vlinder, Eva. Die maakt helemaal geen geluiden.’ En daarna vertel ik haar over vlinders, over bloemen en honingbijen, over de wei tijdens de hooioogst.

‘Mooi sprookje,’ zegt ze ademloos en het zonnetje breekt in haar ogen door.

Intussen staat de tweeling Hanka en Ilona, met wie ik ook buiten de muren van het *Heim* veel omga, steeds met elkaar te smoezen. Ze willen me zeker nieuwsgierig maken. Eindelijk komen ze ermee voor de dag.

‘Lilka heeft een scharrel. Ze loopt hem achterna tot in het jongens-*Heim*. Ze wast zelfs zijn sokken. Ze ontmoeten elkaar achter de schapestal en zitten daar op hun Duits te blokken.’

‘Ik moet de leemte in m'n gebrekkige kennis ook wat opvullen,’ zeg ik deftig.

‘Zeg, wie heeft mijn bed overgenomen?’

Zo maak ik kennis met Liana.

Liana is het mooiste meisje van L 410. Een blondje met blauwe ogen, een roomblanke huid en een tenger figuurtje. Ze ziet er uit als een rococo-poppetje. Omdat ze nog geen vijftien is, is ze van de barak naar het *Heim* overgeplaatst. Vorige week is haar moeder gestorven. Toen Liana de bescherming van haar Ariër-vader verloor, werd ze met haar moeder naar Terezín gestuurd. Die man heeft zich van zijn Joodse vrouw laten scheiden. Ook een oplossing - voordelig alleen voor één kant, zijn kant.

‘Hij heeft m'n moeder vermoord,’ zegt Liana gebeten. ‘Ze was al een tijd ziek.’

Die vader heeft ook het vertrouwen van zijn dochter vermoord, het vertrouwen in hechte banden onder de mensen. Ze is van alles en iedereen bang, gelooft niet eens in liefde. Het is moeilijk om echt contact met haar te krijgen. Instinctief is ze op haar hoede en erg nerveus.

Nu slaapt ze in mijn oude bed. Ik weet alles over haar en ik moet en zal kennis met haar maken.

Maar zo eenvoudig is dat niet. Ze houdt zich doofstom. Toch ga ik elke dag om haar naar het *Heim*. Ze neemt nooit iets van mij aan, al giert ze van de honger. En dan kom ik erachter waar ze na het werk naartoe gaat. Naar de vestingwallen, waar het vroeger ‘Verboden Toegang’ was. Die zijn nu vrij gegeven.

Het groene grastapijt van de schans trekt Liana aan als een magneet. Vanaf de wallen kan ze tot in de verre verten kijken. De hemel is daar blauwer en dichterbij, bijna aan te raken. De wind raast er als een draaimolen rond. Vandaar af zie je de Kursawý-villa (wie zijn de geheimzinnige bewoners, die er al voor de oorlog inzaten? Duitsers? Collaborateurs?); en het crematorium; en ergens aan de kim de glooiende top van de berg Milešovka en de kegel van de heuvel Radobýl. Een zilvershijn wereld. Over de wallen fluit de wind een opstandig vrijbuiterslied.

Van een afstandje kijk ik naar Liana.

Ik zie dat ze huilt.

Ik zie dat ze iets in haar schrift schrijft.

Ik zie haar op een grasspriet kauwen met haar hoofd naar achteren.

En ik zie haar glimlachen.

Dan pas krijgt ze mij in de gaten. Ik ga niet naar haar toe, ze komt uit zichzelf op me af. Ze neemt me bij de hand en zegt: ‘Kom’.

Hand in hand lopen we over het ribbelige grastapijt en zwijgen. Ze laat me haar schrift zien, waarin ze verzen overschrijft. Gedichten van Rimbaud, Appolinaire, Baudelaire, maar ook die van de Tsjechen Dyk en Hora - en een paar van haarzelf. Dat brengt ons nog dichterbij elkaar. Allebei gebruiken we hetzelfde wapen om niet kapot gemaakt te worden: onze gedichten.

Maar we zijn niet de enigen, merk ik, wanneer Liana

mij een nummer van het clandestiene tijdschrift 'Aan de winnende hand' leent. De jongens van L 417 geven het uit en het wordt geredigeerd door de vijftienjarige Petr Ginz.

Hmm ... dit is niet de gewone flauwekul, die ze anders goed genoeg vinden voor kinderen. Dit is ... Ik krijg er kippevel van. Het eerste illegale tijdschrift.

Eindelijk, eindelijk komt er een pakje van thuis. Op de terugweg van het postkantoor wip ik even aan bij de K-productie, waar tante werkt. Het is een enorme tent, midden op het plein gebouwd. Daar worden onderdelen van ontdooiinstallaties voor legerauto's gemaakt. Tante heeft amper tijd om op te kijken van de lopende band, maar toch ziet ze mij. En ik zie haar slikken.

Thuis leg ik het pakje midden op tafel, die oom Eman eigenhandig van gestolen plankjes in elkaar gefabriceert heeft. De papieren ritselen. De doos is nog maar half vol, bij de controle moet er het nodige uit gegraaid zijn. Maar toch zijn er een paar fantastische dingen overgebleven: suiker, brood, een pakje margarine, een pakje kunsthoning en taai-taaitjes. Helemaal onderin ligt een potje varkensvet en een grote plak kruidkoek, waar drie keer in gebeten is. Meteen herken ik de afdruk van moeders gebit (ze heeft vooruitstekende tanden); de andere moet van vader zijn. Maar wie heeft het derde stukje afgebeten? Er zijn dus meer mensen onder de achterblijvers, die me graag zo'n zoete groet hebben willen sturen.

Ik grijp meteen naar het potje varkensvet. Volgens onze afspraak moet daarin een briefje verstopt zitten, geschreven met onzichtbare inkt.

Het zit erin! Boven het kaarsvlammetje duiken de letters, met geheime inkt geschreven, op. Moeder laat me weten - in haar piepkleine schrift - dat ze allemaal gezond zijn. Ze werkt nu in een weeshuis. En Bubi ... de lettertjes beginnen voor mijn ogen te dansen ... Bubi is er tussenuit geknepen om mij op te sporen. Thuis heeft hij de provisie-

kast geplunderd en de autosleutels van zijn stiefvader gepikt. Hij is naar Terezín gereden en daar heeft hij bij de *Kommandantur* naar mij gevraagd! Hij moest me onmiddellijk en dringend spreken, heeft hij beweerd. Hij was in uniform en deed of hij namens de Praagse SS-groep kwam. Zijn pleegvader probeert nu zijn stiefzoon uit de nesten te halen. Maar hoogstwaarschijnlijk zal hij toch naar een strafkamp ergens gestuurd worden.

Kop op! Hij wordt als jeugdig delinquent behandeld. Ik hou contact met zijn moeder, meldt moeder tot slot. En nog wat.

Mijn knieën knikken. Naar Bubi toe ... maar het kan niet.

‘Slecht nieuws?’ vraagt Jarka.

Ze fluistert iets tegen Liana, maar ik herhaal voor mezelf zachtjes die laatste zin van moeders brief: Ik moest je erover schrijven ... Ik moest je erover schrijven ... ik moest ... en daarna de allerlaatste bezwerende woorden: Wees Hlavsová!

Wat zoveel betekent als: wees dapper!

Barbara Hlavsová is de allerlaatste film, die ik samen met mijn ouders heb gezien (met Terezie Brzková in een schitterende hoofdrol). Het is het verhaal over een dappere, oude vrouw, die alles heeft verloren: haar geld, haar liefde en ook haar zoon, een oplichter. Om het enige en laatste wat haar rest - haar eer - te redden, heeft ze tenslotte haar geboortehuisje verkocht, zodat ze de schulden van haar zoon kan betalen.

De naam Barbara Hlavsová werd voor ons het symbool van taatheid, die in deze harde tijden broodnodig is. Van kindsbeen af ben ik eigenlijk al zo opgevoed dat ze mij bij alles betrokken. En ik geloof dat dat ook bij de vanzelfsprekende, geestelijke waarden van een gezonde opvoeding hoort. In ons gezin verzwegen men nooit iets voor een ander.

Ik moest je daarover schrijven ...

Ik verscheur het briefje in kleine snippers, die ik in het schijthuis gooi. Dan pas geef ik antwoord op Jarka's vraag.

‘Goede en ook slechte berichten. Ze leven.’

Met wolfsogen kijken de meisjes naar de inhoud van mijn pakje. Onze magen komen in opstand. Van het begin af aan heb ik geweten wat ik moest doen, ook al is het niet in mijn voordeel. Want Liana en Jarka kunnen nooit een pakje van buiten verwachten.

‘We stichten een commune,’ stel ik voor. ‘Met andere woorden: we zullen alles samen delen. We gaan een gemeenschappelijk huishouden houden. En nu meteen.’

Ik neem het brood, het godsgeschenk, in mijn handen.

‘Maar ...’

Ik laat Liana niet uitspreken. Ik weet best wat ze te sputteren heeft. Daarom zeg ik vlug: ‘Jij leent me je blauwe trui voor vanmiddag. Je weet best wel dat ik die mooi vind. En vanmiddag is er een wedstrijd op de schans.’

‘Dat is nog 'ns fantastisch, lui!’ jubelt Liana. ‘Als we alles op één hoop gooien, hebben we allemaal drie keer zoveel.’

Ook dit is de wiskunde van Terezín.

Die nacht ... Bubi komt naar me toe. Nee, het lijkt geen droom. Hij zoent me wild op mijn mond, liefkoost mijn trillende lichaam. Verfrommeld ligt zijn uniform onder het bed. Hij heeft alleen het zilveren hangertje om - een hartje van zilver, mijn geschenk uit Praag. We vrijen met elkaar zonder voorbehoud, heetbloedig, en ook teder met gesloten ogen, om elkaar des te beter te zien.

ZE weten van ons af.

ZE wachten buiten, met hun vingers aan de trekkers.

We weten van HEN af.

Mors poetica

*Nee,
er staan allang geen sterren meer voor ons te stralen,
dat wat je ziet, mijn lief,
zijn ogen - die van mij.*

*Nee,
de wei is door een ijzer-kudde kaal gemalen,
dat wat je streelt, mijn lief,
zijn haren - die van mij.*

*Nee,
verstikt door onkruid is het klaproos-rode pralen,
dat wat je kust, mijn lief,
zijn lippen - die van mij.*

*Geluk is soms een mes, dat bloedig gram komt halen.
Dat wat je voelt, mijn lief,
is Dood en - dan voorbij.*

Ik word wakker van mijn eigen huilen. Nog een stuk of twintig lichtstapjes scheiden ons van morgen. Mijn hoofd zit vol muizenissen, mijn hart slaat op hol. Ik voel elk sprietje van mijn strozak. Mijn lichaam zit me in de weg. Mijn kleine borsten voelen anders aan dan vroeger, in mijn ruggegraat tintelt het. In mijn oren een brandweertoeter. Mijn hoofd staat op springen van de chaos binnenin.

In deze ene nacht verwelkt mijn kind-zijn als een overjarige bloem.

Vandaag wordt het transportspoor tussen Bohušovice en Terezín geopend. Het is drie kilometer lang en eindigt achter onze barak.

Ook in de leiding zijn er veranderingen. In de plaats van de kampcommandant Seidl komt *Obersturmführer* Anton Burger.

De berichten, die van de Kleine Vesting komen, zijn niet meer dan flarden van geruchten. Men zegt dat daar dagelijks terechtstellingen en massamoorden plaats vinden. Gevangenen van allerlei nationaliteiten worden er afgemaakt, op sadistische wijze gemarteld of krijgen zolang eenzame opsluiting tot ze geestelijk kapot zijn.

Ook een paar gevangenen uit de Grote Vesting zouden daarheen gesleurd zijn en door Jöckel hoogstpersoonlijk vermoord. Jöckel geniet van het moorden. Een beruchte massamoordenaar. Berichten over zijn beestachtigheden gaan ook onze oren niet voorbij. Jöckel, met de hoogste positie, en de laagste ziel.

Gerta, uit onze barak, krijgt me zover dat ik een cursus voor tandartsassistentente ga volgen.

Gerta is drie jaar ouder dan ik, niet mooi en ook niet lelijk, en ik heb haar tot mijn voorbeeld gekozen. Ze is handig, vlug met de naald, maar even goed met een hamer. Niets brengt haar uit haar doen. Ze heeft alle goede eigenschappen die ik mis. Ze werkt als zuster in de polikliniek en heeft Jarka en mij warm gemaakt voor de gezondheidsdienst.

Elke dag zitten we over onze schriften gebogen te blokken. We weten nu dat er een distale (naar achteren, naar de keel), een labiale (naar de lippen) en een palatinale (naar het verhemelte) kant bestaat, waarmee je plekken in de mond kort en krachtig kunt aanduiden. We weten dat occluderen het sluiten van tanden en kiezen op elkaar betekent; en dat dentine het harde been van de tanden is.

Als ik op een kwade dag zo'n kiespijn krijg dat mijn ogen van ellende uit hun kassen puilen, zegt Jarka enkel: 'Periostitis!' En daarmee maakt ze een enorme indruk op me. Want ik moet me suf piekeren en het opzoeken voor

ik weet dat het botvliesontsteking is. Jarka is in alles gegarandeerd beter dan ik. Ze leert gemakkelijker, kan haar gedachten vloeiend onder woorden brengen. Wanneer ze voor de eerste keer haar witte mutsje en jas aantrekt, lijkt ze net een echte tandarts.

Soms denk ik wel 'ns moedeloos: waar doe ik het allemaal voor? Wat maakt het voor verschil of je met een goed onderhouden gebit crepeert?

Maar we moeten voor elkaar de schijn ophouden. Wat dat betreft kan ik nog een voorbeeld nemen aan de oude mevrouw Körper, die samen met Gerta in een kamertje woont. We noemen haar 'de breimasjien'. Ze kan amper verder kijken dan tot de punten van haar sloffen. Maar uit haar bedrijvige handen komen modellen tevoorschijn, waar een modesalon zich niet voor zou hoeven schamen. Ze heeft echt een modesalon gehad, in Wenen. Eindeloos kan ze over die tijden vertellen, de pennen tikken en zij maar vertellen en glimlachen met haar tandeloze mond. Haar halfblinde ogen zijn opeens helderziend. Ze neemt een slokje van haar lindebloesemthee, verkruimelt een biskwietje, dat ze met breien verdiend heeft. En, verbeeld ik het me? Of is ze werkelijk blij dat zij al zo oud is? Dat het voor haar niet lang meer duren zal?

De blinde grootmoeder

*Vier van haar kleinkinderen had ze hier.
Drie gingen weg. Maar wie weet waarheen?
Vier van haar kleinkinderen had ze hier.
spring-in-'t-levens, alle vier.
Nooit, maar ook nooit, noemt ze er één.*

*Blind is ze, blind als een scherf oud glas,
oud en te breekbaar voor het vervoer,
blind is ze, blind als een scherf oud glas.*

*Korstjes is ál wat haar brood is en was.
Toeren na toer breít ze voor voer.*

*Van krinkelig uitgehaalde katoen,
van een kreukelige, slaaploze nacht,
van krinkelig uitgehaalde katoen
laat ze haar pennen wonderen doen
voor ons, sterren in rafeldracht.*

*Vijf van haar aardappels bracht ze nog pas,
vijf, naar haar kleinkind. Dat dacht ze!
Vijf van haar aardappels bracht ze nog pas
naar het kind, dat door 't leven ook opgeslokt was.
Op de dood, die hen samenbrengt, wácht ze.*

De dag van onze examens nadert en we hebben er weer een zorg bij: wat trekken we aan? Gegroeid zijn we niet, maar toch barsten we uit onze kleren. Ik ben ook veranderd, ik ben tien kilo aangekomen en veel meisjes zitten met hetzelfde probleem. Er wordt beweerd dat ze broom in ons eten doen. Dat is dan zeker die ‘verbetering van ras’, waarvoor ze ons naar Terezín gestuurd hebben! - die ook op andere manieren de regelmatige functie van ons organisme ongunstig beïnvloedt. Of minder deftig uitgedrukt: die zorgt dat we niet meer menstrueren.

Wat trekken we dus aan? Zoals altijd weet Gerta weer raad. Drie dagen voor de examens zet ze een flesje hypermangaan op tafel, dat ze op de polikliniek gepikt heeft.

‘Hoeveel badhanddoeken hebben jullie?’

We snappen er niks van, maar toch gaan we onze witte handdoeken halen. Het idee, een bad bij de pomp! Ik krijg kippevel. De oktoberochtenden zijn kil met een schaars zonnetje en stoken is een probleem, zelfs in ons kleine kamertje. Daar staat dan wel een potkacheltje, maar we hebben niets om erin te stoppen. Op die enkele keer na dat we na zonsondergang stiekem bij het spoor kooltjes gaan rapen.

De opgevouwen handdoeken zien er uit als ijsplakken. Gerta neemt de bovenste stapel en houdt die veelbetekenend voor zich. En ... we snappen het ineens!

Knip, knip, klikt de schaar, de naalden flitsen door de lucht. Laatste fase - het verven met hypermangaan - is geen daverend succes. Maar met de nieuwe badstoffen truitjes keert ons verloren zelfvertrouwen toch weer een beetje terug. We staan juist wuft voor een gebarsten spiegel te draaien als tante aan komt draven.

‘Er is een nieuw transport uit Denemarken. Vijfhonderd mensen. Bij de kazerne.’

Ze merkt niet eens dat we nieuwe spulletjes aanhebben. We schieten in onze jacks van tentzeil en rennen naar buiten.

‘Kom, laten we Liana halen.’

Liana werkt in de ‘produktie’, waar mica gespleten wordt. Vervelend friemelwerk, waar je ogen van zeer gaan doen.

We moeten op haar wachten want ze werkt op stukloon, en alles móet klaar - liefst binnen de tijd. En zo komt het dat we de Denen mislopen. Die zitten al hoog en droog in ‘de sluis’, waar ze van bijna alles beroofd worden, ook al staan ze onder bescherming van het Deense en Zweedse Rode Kruis; ook al behoren ze tot de prominenten en hoeven ze voorlopig geen ster te dragen.

Oom Eman is net van zijn werk terug en trekt zijn uniform uit. Het uniform van getto-wacht, waarin hij erg aan Charlie Chaplin doet denken. Oom is net zo groot of net zo klein als Chaplin. Hij heeft hetzelfde soort snorretje en platte flapvoeten, waarop hij waggelend loopt. En dan dat uniform! Je ziet meteen dat het veel te groot is, maar er was geen ander. Oom is beslist de kleinste wetsbeschermer ter wereld. Bij zijn uniform hoort ook nog een hoge, zwarte sjako met klep, gele distinctieven en een ploertendoder, waarmee hij zelfs na de zevende klap nog geen vlieg zou kunnen raken.

Toch ben ik trots op hem - de ghettowacht. De buitenkant van oom Eman lijkt niets maar dan ook niets op de binnenkant van oom Eman. Hij doet zijn werk akelig serieus en akelig precies, net als alle opdrachten, die ze op hem afschoven toen hij nog bij de bank werkte. Uit plichtsbesef kwam hij niet eens op het idee dat zijn gezwoeg allemaal voor nop was. Alleen maar een tragi-comedie. Toch heeft hij over andere beroepen wel een gezond oordeel. Hij haat elk werk, waarbij de ene mens door de andere wordt uitgebuit. 'Het werk moet je met zijn resultaten belonen', is zijn lijfspreuk. 'Ja, het resultaat is de beste beloning.'

Mijn lieve, beste, brave oom Eman! Wat is jouw beloning?

Drie slagbomen

*Als mensen zichzelf voor soldaatjes inruilen,
is dat om te lachen,
maar ook om te huilen.*

*Geen munitie, soldij, wel een pet op hun kop,
zo'n soort hoge hoed heeft een goochelaar op.*

*Elke slagboom: een wacht ...
slagboom één is voor vrij ...
slagboom twee: etensrij ...
achter drie: kar met lijk ...
weer één buiten bereik.*

'Staat u mij toe om u te feliciteren, dames!' Oom Eman heeft zijn uniform uitgedaan en geeft ons een zoen. In de deuropening onderzoekt hij de echtheid van onze kersverse diploma's waar zwart op wit in staat dat we bevoegd zijn het beroep van tandartsassistent uit te oefenen.

‘Nu weten jullie tenminste wat jullie na de oorlog kunnen gaan doen.’ Hij kijkt onze diploma's in en probeert praktisch te denken. ‘Dit soort werk is vast beter dan dat dansen van jou, Jarka. Van ballet kun je niet leven. Goed, goed! Je had danslessen bij de balletmeester Macarovský, accoord! Maar dat betekent nog niet dat je ooit een primaballerina wordt!’

Jarka bijt op haar onderlip.

‘Jarka kan ballet als liefhebberij blijven doen,’ zeg ik. ‘Ze heeft er het figuur voor.’

Echt waar. Soms denk ik wel eens dat Jarka helemaal geen botten in haar lijf heeft, zo elastisch is ze. Vaak doet ze allerlei oefeningen met vreemde, Franse namen. Ze heeft al haar bewegingen perfect onder controle.

‘Maar papa toch! Wie heeft het hier nu nog over de toekomst!’ Terwijl Jarka met die woorden de discussie sluit, klettert er juist over het straatplaveisel een karretje met een dode, op weg naar het lijkhuis.

‘Morgen beginnen we als barmhartige Samaritaantjes!’

Maar 't loopt anders. Tot de plichten van de gezondheidsdienst hoort ook de begrafenisdienst. De warmte van een behandelkamer moeten we voorlopig even ruilen voor de kilte van een stoet zonder plichtplegingen.

De toestanden in het kamp zijn catastrofaal. Terezín heeft de accommodatie niet voor zo'n enorm aantal gevangenen. Er is een tekort aan water en wc's. Besmettelijke ziektes, zoals geelzucht, typhus, scheurbuik en hersenvliesontsteking woeden onder de kampbewoners. Het brood is beschimmeld, aardappelen en bieten zijn rot. Er is veel te weinig eten. Het sterfgetal stijgt met de dag.

Lijkwagens zijn er niet, de doden worden op bakkerskarretjes vervoerd.

Door de miezerige regen duwen we één van de karretjes en allebei zijn we kletsnat van het zweet. De dode lichamen schommelen ritmisch heen en weer alsof ze nog leven.

Vooraf geen paniek! denk ik. Die voelen er niks meer van.

‘Waar denk je aan?’ vraagt Jarka. ‘Kijk dan niet!’

‘Ze lijken allemaal op elkaar, vind je niet?’

‘Helemaal niet,’ antwoordt ze er dwars tegenin. ‘Alleen hebben ze allemaal hetzelfde lot ondergaan. Vader had geen gelijk toen hij beweerde dat wij allemaal zelf voor ons lot verantwoordelijk zijn. Deze lui hier wilden vast en zeker niet dood.’

‘Schei uit met je gefilosofeer, duw liever een beetje.’

‘Denk je dat vader alles gelooft wat ie zegt?’ vraagt Jarka.

‘Weet ik veel! Hij is jouw vader, jij kent hem beter.’

Een van de lichamen glijdt van het karretje.

‘We moeten hem een eindje optrekken,’ zegt Jarka ijskoud - zo te horen -, ‘anders raken we hem kwijt.’

‘Geef hem dan een zetje!’

‘Wij moeten, zei ik, jij dus ook.’

Met dichte ogen raak ik de dode aan. Ik gil, Jarka gilt. Als ik het ijzige lijk weer aanraak, voel ik zo'n afgrijzen, dat ik bijna moet overgeven. Jarka is lijkwit, zo wit als die stakkerd op ons karretje. Maar hij glijdt tenmiste niet meer weg.

Ons eerste karwei hebben we prima geklaard!

Oktober 1943

Het is al een maand geleden dat een transport van 5000 man Terezín verliet. Het was het eerste transport dat ik meemaakte. Ook de ghetto-wachters moesten mee, maar oom Eman werd met rust gelaten.

En nu gonst door Terezín het gerucht, zogenaamd ‘bonkesj’, dat daar, waar de gevangenen heengebracht zijn, gaskamers bestaan.

‘Allemaal gaan ze de schoorsteen door,’ beweert iemand.

Voor de eerste keer hoor ik van zogenaamde selecties. ‘De gevangenen worden gekeurd op arbeidsgeschiktheid. Alleen de sterken overleven. Net zoals in de jungle.’

‘Auschwitz!’ hoor ik van alle kanten. ‘Allemaal zullen we daar eens aan ons eind komen.’

Achtervolgd door nachtmerries van een strak uitgekende ondergang, zoek ik mijn toevlucht achter het schapehok.

Op de wallen grazen rustig schaapjes van Lidice. Zorgeloos - alsof ze vergeten zijn dat hun vroegere woonoord Lidice door de Duitsers op 10 juni 1942 als wraak is uitgemoord - zó zorgeloos rukken ze grassprietjes af.

Een vrediger plaatje is nauwelijks denkbaar. Maar hoelang zal ik me erop kunnen blindstaren om de werkelijkheid niet te hoeven zien?

11 november 1943

Omdat het aantal koppen in ons kamp niet klopt, besluiten de *Übermensen* ons opnieuw te tellen, op de wei in het dal van Bohušovice.

Vijf aan vijf verlaten we in de grauwe morgenuren ons getto. Het is een gure dag. Het motregent als we in ganzenmars op de modderige appèlplaats aankomen. Het dal is omsingeld door gewapende SS-ers en gendarmerie. Daarboven cirkelen vliegtuigen. We staan op de wei als een kudde die gebrandmerkt moet worden.

Er gebeurt niets. Niemand telt ons, we worden alleen maar bewaakt, zodat we niet op de grond gaan zitten; zodat we alleen als we hoognodig moeten er even tussenuit knijpen.

Zo staan we, één uur, twee uur, drie uur, tien uur ... Zonder eten, zonder drinken, steeds op onze hoede. Wat hebben ze met ons voor? Zijn ze echt van plan ons alleen maar te tellen? Levend?

Er zijn kinderen onder ons, grijsaards, zieken. Ze vallen om van uitputting. Ze huilen en bidden.

Eindelijk gebeurt er iets. We wórdten geteld. Steeds opnieuw. Telkens klopt het niet. Dan weer van voren af aan.

Wie niet meer kan staan, wordt met schoppen en slaan weer op de been gebracht. Er klinken zelfs schoten. Paniek, overal paniek. Waar blijft het bevel dat we kunnen inrukken? Het begint al te schemeren, de nacht valt.

‘Ze willen ons hier afmaken! Smeer 'em!’

De mensenmassa komt in beweging.

In het felle licht van de schijnwerpers rennen we naar voren, zonder precies te weten waarheen. Schoten blaffen, mensen worden onder de voet gelopen, vertrappt. Ik raak mijn familie kwijt. In de chaos ren ik als een opgejaagd schaap over het plaveisel van mensenlijven. Door het natte, vertrapte gewas raast een lawine van 30.000 uitzinnige opgejaagden. Dwars door het cordon van de gendarmerie strompelen we naar de poort. Zij, die de telling niet overleefd hebben, ontbreken. Optellen is aftrekken geworden.

Toch is er één teveel - het mensenkind dat daarbuiten op de wei geboren werd.

In december vertrekt het tweede transport, deze keer allemaal jonge mensen.

Eindelijk dringt het tot me door dat Terezín alleen een soort doorgangstation is. Wanneer komen wij aan de beurt? Boven onze hoofden hangt het zwaard van Damocles.

‘Jij hebt niks te vrezen.’ Oom Eman stelt me gerust. ‘Jij bent voorlopig beschermd.’

Of dat zo'n troost voor me is! Ik kan me niet voorstellen dat ik helemaal alleen in m'n eentje achter zou moeten blijven.

Als mijn heimwee me teveel wordt, kruip ik bij tante Marie in bed. Soms noem ik haar zelfs ‘Maminka’, om dat woord niet te verleren. Maminka ... moeder ... Moeder, het woordje met de mooiste klank. En dan strijkt tante met haar hand over mijn haar, we praten over mijn ouders, tante Hermina, over Bubi en vooral over alles wat we na de oorlog gaan doen.

Het wordt weer Kerstmis, vlugger dan we denken. De meisjes uit het *Heim* knutselen met papier en schaar. Er worden slingers en kerstboomversieringen gemaakt. Ook

de kerstboom moeten we zelf máken: van groen beklede latjes. Dat alles is afvalmateriaal, met veel moeite overal opgescharreld.

De jongens van L 417 helpen ons allemaal een handje, vooral het vriendje van Lilka. Hij boort gaatjes in de 'boomstam' en zaagt met een figuurzaag een pracht van een kerstversiering, die boven in de top moet hangen. Lilka houdt, verliefd, geen oog van hem af tot ze zich niet meer kan beheersen en haar vingers door zijn krulhaar haalt.

'Laat hem met rust!' Kleine Eva komt tussenbeiden. 'Anders krijgt hij het nooit af.'

'Doorwerken, je moet die ster nog geel kleuren,' zeg ik en ik geef Eva een kleurpotlood. 'Dat zou me een mooie kerstboom worden zonder sterren.'

En dat geldt ook voor die twee. Echt waar! Waar sterren gemaakt worden moet je ook met beide benen op de grond staan.

Kerstavond 1943

Buiten dwarrelen er sneeuwvlokken. Het kacheltje schrokt onze opgespaarde voorraad op, maar deze dag zijn we niet zuinig met brandstof. Een handdoek op tafel wekt de illusie van een echt tafellaken, met middenop een kunstkerstboom.

Tante klemt een piepklein iets in haar handen. De geschenken worden verdeeld onder opgetogen uitroepen van verrassing. En dan zit ik daar - wezenloos, met in mijn hand een zeldzaam sieraad: een blikken hartje met mijn nummer CV 190 erop, en daaronder het woord 'Maminka'.

Wij hebben die avond - zoals bij ons Tsjechen traditie is - geen karper voor het kerstmaal, toch voel ik de graten in mijn keel steken. Daarom moest tante dus zo vaak naar de *Bauhof*. Daar worden stiekem al die hangertjes en dingsigheidjes gemaakt - sieraden duurder dan puur goud, omdat ze betaald worden met eten. Hoeveel dagen heeft tante haar eten moeten opsparen om mij deze verrassing te kunnen bezorgen?

Ik zie hoe ze haar handen in het warme vest houdt, dat ik voor haar in de winkel kocht. Ze is net zo ontroerd als ik.

Dat ik voor haar kócht?

Eén keer per jaar mogen we tegen een 'betaalkaart' (die wij 'punten' noemen) iets uitzoeken uit de bagages van onze mede-gevangenen, die al op transport zijn gesteld naar andere kampen. Oude kleren of ondergoed, schoenen of keukengerei. Net in deze tijd was het mijn beurt. Het vest zag er nog goed uit. Van wie was het geweest?

En nu liggen op onze bank de geschenken uitgestald, de luxe prullen, moeilijk en op een bijzondere manier bemachtigd.

IJzerwinkel

*Op de hoek van straat L
een winkel, een kale.
Potten en pannen, ketels en schalen,
alles te koop, wat op hoog bevel
niet mee mocht naar 't leven achter de dood.
De verkoop in onverschil gaat hier in 't groot.*

*Voor papiertjes, bedrukt met de schijn van net echt,
is zo'n sleuteltje op deze zomer niet slecht.
Of dit zeeffe met sproeten van diepzwarte roest,
waar een zoon vaders tranen mee zeven moest.
Of die emmer vol zuchten, van wie werd gescheiden.
En dat touw van de galg, als mascotte bij tijden.*

*Van alles te koop, mevrouw en meneer!
De beroofde heeft immers geen zorgen meer.*

*In die potten werden de dromen gebrouwen.
In die pannen stoofden de kolen van wraak,
geproefd en gekeurd door wie maar lukraak*

*was veroordeeld om door de hel heen te sjouwen,
maar ook door de mei, zonder klacht of verweer,
en ook zonder schuld. Toch voor straf -
zonder meer.*

*Er hangen hier lampen zwartlichtend te schijnen,
betoverde draakjes met stof grauw begrijpsd.
De oorlog vlocht kronen vol vurige pijnen -
voor duizenden hoofden een brandende lijst.
Ze moesten door vuur naar De Overkant waden.
Prometheus, dat is, wat je lamp me laat raden.*

*In dat kannetje daar, met zijn rank silhouet,
rest nóg op de bodem een aanslag van pijn.
Wie bracht het mee? Waar naartoe zou het zijn?
Ze zijn, met hun pijn, ook in rook omgezet.
Wie koopt er een kannetje, dame, meneer?
De beroofden hebben geen zorgen meer.*

Oom Eman zit aan tafel met de wanten aan, die ik geruild heb voor zeep. Want tijdens de wacht bij de slagbomen heeft hij van die verkleumde winterhanden opgelopen.

Jarka heb ik een kanten sjaal gegeven, die beslist van een gravin geweest moet zijn. Die sjaal omhelst Jarka's smalle schouders en wekt een illusie van tederheid en broosheid. Hij past bij mijn nichtje als pauweveren bij een pauw. Praktische, nuttige dingen horen niet bij haar. Jarka's ogen verraden dat mijn geschenk haar echt gelukkig maakt.

We gaan aan tafel. Ons kerstmaal. Soep getrokken van een blokje, een gerantsoeneerde portie goelasj en daarna onze kersttaart. Een week lang hebben we brood en lekkers opgespaard. Dat alles hebben we in plakjes gesneden en gemengd met biskwiekrumels. In hete koffie hebben we aardappelmeel opgelost en daarvan met wat margarine crême gemaakt. Allemaal bij elkaar vormt dit de grootste lekkernij, die we met de nodige overdrijving De Taart noemen.

‘Moeder,’ zegt oom Eman, en hij veegt de restjes taart uit zijn snor, ‘dit was de lekkerste sachertaart, die ik ooit gegeten heb. Jullie hebben hem uitstekend gebakken, meisjes, à la hotel luxe-de-luxe.’

Op dat moment lijkt het of de kerstboom echt geurt.

Vader en moeder kijken me aan vanaf de foto, alsof ze willen zeggen: ‘Geduld, meisje! De volgende Kerst hebben we een echte kerstboom tot aan het plafond, zó hoog.’

Volgens de oude Tsjechische gewoonte gooi ik mijn schoen over mijn hoofd heen naar achteren. Hij valt met de punt gericht naar de binnenkamer. En dat betekent: blijven.

Het café op het pleintje, vlakbij de *Kommandantur*, is eigenlijk een vroegere winkelruimte. Nu is het een vertrek met een klein podium voor de muziek. Verder staan er tafeltjes met witte kleedjes en stoelen uit gebogen hout.

Elke groep krijgt een aantal toegangskaartjes voor het café, geldig voor een bepaalde tijd. Elk kaartje geeft recht op één kopje surrogaatkoffie met sacharine. Iets anders is er niet te krijgen. Omdat in het café dagelijks zo'n vierhonderd mensen om beurten hun kopje koffie mogen komen drinken, is een bezoek maar ééns in de vier maanden toegestaan. Maar Jarka en ik hebben een streepje voor, omdat de koffie door ónze mevrouw Poláková - tante Marie - gezet wordt.

‘K’-productie is namelijk voorlopig buiten bedrijf en daarom is tante op een andere plaats ingezet - en wel in het pas geopende café. Ze was er zo blij mee dat ze meteen aan de slag ging. Ze doet nog meer dan haar plicht is. Na haar werkuren poetst ze de stoelen zo lang tot ze weer nieuw lijken. Steeds moet ze weer een nieuwe verbetering in het lokaal aanbrengen, alsof het haar eigen tent is!

Jarka en ik zitten op de café-stoeltjes en samen luisteren we naar de muziek. Op het kleine podium speelt het duo

Sattler/Mayer. De tonen van hun violen zweven in tere flageoletten door de zaal. Wij laten ons meeslepen tot ver en hoog naar de sterren. Ineens zijn we weer normale mensen, in een oase van vrede en rust.

Het is of we op bezoek zijn in Harlem, Amerika, en of we er Porgy en Bess tegenkomen. Kijk, het vuurwerk van neonlicht! Hoor, het toeteren van claxons!

Opeens verstilt alles in een meeslepend slaapliedje.

‘Ik wil viool leren spelen,’ zegt Jarka dwepend.

En ik wandel in mijn dromen onder de palmen en kijk naar de zonsondergang. Daarna vaar ik in een kasteel van een stoomboot over de woelige zee. En ik tel de verdiepingen van een wolkenkrabber.

Pauze.

De gevangene Sattler probeert de toppen van zijn verkleumde vingers warm te blazen; Mayer houdt beide handen boven een kop zwart slootwater.

Een haveloze, oude man kruimelt wat brood in zijn koffie.

Een graatmager grootje haalt breinaalden uit haar kale tas.

In de hoek achter de kapstokken hurkt de eeuwige stamgast Honger.

In het café

*Ze zitten bij hun kopje koffie-surrogaat,
twee vrienden, die ooit betere dagen kenden.
Weet je nog wel, toen 't vrede was?
De ene was een violist,
de tweede speelde contrabas,
en drie bespeelt allang zijn cel
daarboven in een hemels spel.*

*Ze zitten daar niet meer zo jong te wezen,
voorbij allang, allang voorbij.
Hun rimpels in hun voorhoofd vastgevroren,
een witte vlinder op hun haar. Waar zou die horen?*

*Zal hun vermomde jeugd tot zover reiken
tot aan de geuren van de lente volgend jaar
en de geschenken van de appelaar,
tot samen Beethoven weer mogen strijken?*

Omdat het lijkentransport voortaan door de afdeling Expeditie wordt verricht (de doden zullen in kisten vervoerd worden, die hier ter plaatse gemaakt zijn) kunnen Jarka en ik eindelijk naar de afdeling tandheelkunde.

Jarka werkt in de kliniek in de geniekazerne; ik in de Hannover-kazerne.

Ik moet de patiënten oproepen, houd hun behandelkaart bij en maak vullingen aan. Dokter W., bij wie ik werk, is oud en een zenuwelijker, een Oostenrijker, die geen woord Tsjechisch spreekt. En mijn Duits is ook al knudde. Als we er helemaal niet meer uitkomen, maken we ons verstaanbaar in Latijnse termen, die ik van de cursus heb opgepikt. Wanneer ik iets fout doe, walst de dokter me plat met Duitse scheldwoorden - en die versta ik, vreemd genoeg, prima. Het is steevast een kanonnade van zéér pittige woorden. Ik weet ook precies in welke volgorde ze eruit zullen rollen.

Aan de naburige stoel werkt mijn oudere, vrouwelijke 'collega' dokter . Feitelijk is ze tandarts van beroep, maar hier doet ze niet meer dan vullingen aanmaken, instrumenten schoonmaken en, net zoals ik, de vloer aanvegen. Niemand weet waarom ze geen praktijk mag uitoefenen. In Terezín gelden geen diploma's.

Zo werkt dokter L., gynaecoloog van beroep, hier als koetsier. En ik ken nog een heleboel andere dokters van wie het diploma hier minder waard is dan pleepapier.

Al-

leen twee dingen tellen: stom geluk en toeval.

En juist ik heb het stomme geluk dat ik naast dokter . mag werken. Een betere praktijkopleiding kan ik me niet wensen! Ze is enorm hulpvaardig en legt me alles uit. Door haar rustige optreden weet ze zelfs het opvliegende karakter van mijn baas te beïnvloeden. Ze helpt bij twee tandartsen en allebei noemen ze haar in volle ernst: collega.

Dankzij haar kan ik oudejaar vieren zonder het gevoel dat ik één en al mislukking ben!

Ik vier het tot speruur in het *Heim*. Bij een kaarsje, van gepikte modelleerwas gemaakt, nemen we afscheid van het oude jaar. We zingen liederen van Voskovec en Werich. De jongens uit L 417 geven een paar satirische scènes ten beste. Liana schrijft meteen de teksten van hun liedjes over.

Dat is onze oudejaarsavond, vrolijk en een beetje plechtig. Maar het meest indrukwekkend is die oudejaarsmiddag geweest. Want we mochten naar een voorstelling van de kinderopera 'De Bromvlieg'. De componist Hans Krása, ook een gevangene, heeft die opera al in Praag gecomponeerd op een tekst van Adolf Hoffmeister. Omdat Krása die orkestpartij niet bij zich had in Terezín, maakte hij een nieuwe orkestratie - aangepast aan de instrumenten die in ons kamp voorhanden waren. De première van 'De Bromvlieg' in Terezín was op 23 september 1943, drie maanden geleden, in de Maagdenburg-kazerne. De opera, waarin ook kinderen optreden, loopt al heel lang. Maar omdat de transporten naar andere kampen maar blijven doorgaan, moeten alle rollen steeds weer opnieuw door anderen ingestudeerd worden.

Voor mij, net als voor de anderen, is een bezoek aan 'De Bromvlieg' niet zomaar een uitje. Alleen wij gevangenen zijn de enigen, die de ware betekenis van orgelman Bromvliegs karakter doorhebben: hij vertegenwoordigt Het Kwaad, dat je altijd en overal bestrijden moet.

Zo hebben we het vanmiddag allemaal begrepen.

1944

Januari - een ijzige en lelijke maand. Mijn schoenen zijn zo lek als een zeef, de brandstof raakt op, ik loop eeuwig met een lekneus. Wanneer ik in de rij op eten sta te wachten, vriezen mijn handen vast aan mijn gamel, want ik heb mijn handschoenen geruild tegen een wollen muts.

Was ik maar een zwaluw, die naar warme streken kon vliegen! Of een mol. Dan kon ik onder de grond kruipen om pas tegen de lente mijn neus weer boven de aarde te steken!

Gisteren hebben ze de hele dag door de Hamburg-kazerne ontruimd. Alle inwoners werden halsoverkop naar de zolders aan de overkant verhuisd.

Vandaag weten we pas waarom er zo'n vliegende haast bij was. In de ontruimde kazerne is een nieuw transport gekomen, Nederlanders, die ze later van hun bagage beroofd hebben. Maar daarvóór, direct bij aankomst, zijn de Nederlanders gefilmd door een ploeg van het Praagse weekjournaal, terwijl onze ouderling Eppstein hen verwelkomde. De leider van die Hollanders bedankte ook nog beleefd voor die hele comédie, want toen geloofde hij er nog in.

In beeld en woord wordt het wereldpubliek om de tuin geleid over wat er in Terezín werkelijk aan de hand is.

En bij de *Kommandantur* wrijven ze zich vergenoegd in hun handen.

Een nieuw meisje. Met vlechten, sproetjes en twee grote, verbaasde ogen; groot voor haar leeftijd, zo te zien. Echt een leuk kind. Ze komt bij ons in de polikliniek werken. 'Dat kleine beetje wat je zelf weet, kun je haar gerust ook

leren. En wees lief tegen haar,' zegt de dokter en ze laat ons alleen.

Ik steek haar mijn hand toe en zeg opbeurend: 'Het zal je hier best bevallen, het is het rotste plekje nog niet!'

Maar ze lacht alleen en zwijgt.

Ik denk dat ze verlegen is en daarom ratel ik verder: 'Als je iets niet snapt, vraag je het maar gerust, hoor! En na het werk kan ik je al de plaatselijke bezienswaardigheden laten zien, als je wilt.'

Op zo'n aanbod moet ze toch wel reageren, maar ze glimlacht alleen (niet eens verlegen, eerder zo'n beetje lacherig) en blijft zwijgen.

'Hoe heet je?' vraag ik recht tegen haar zwijgen in. 'En hoe oud ben je?'

Ze haalt haar schouders op alsof ze dat niet weet.

Het maakt me sissend van kwaadheid. 'Zeg, ben je soms stom?' val ik tegen haar uit en ik geef haar een por met mijn elleboog.

Ze piept als een jonge hond, die op z'n pootjes getrapt wordt, en brabbelt iets, waar ik geen wijs uit word.

Dan pas begrijp ik hoe de vork in de steel zit.

'Je bent geen Tsjechische, hè?' vraag ik. Ik kan mezelf wel sláán! 'Had je maar meteen moeten zeggen! Stik, dat kon je natuurlijk ook niet. Laat maar! We zullen elkaar best begrijpen.' Ja hoor, dat schijnt ze te snappen.

'Holland,' herhaalt ze een paar maal. 'Den Haag.' Ze wijst op zichzelf. 'Uli.'

'Aha, een Hollandse,' herhaal ik in het Tsjechisch en ik knik dat ik het begrijp. 'Ik - eška,' antwoord ik en gebaar precies zoals zij, dat ik een Tsjechische ben.

'Tsje-sjka,' herhaalt ze ijverig en prikt met haar vinger in de lucht. 'Tsje-sjka.'

En zo zijn de internationale banden al gauw gesmeed.

Het lukt me in geen tijd een heleboel van haar aan de weet te komen. Ze is hier alleen, helemaal alleen - tot nu toe alleen, want nu heeft ze immers mij!

Uli loopt over van ijver, dat is waar, maar ze is ook afgrijselijk onhandig. Alles valt uit haar handen, waar ze dan diep ongelukkig over is. Ik laat haar de glaasjes wassen, waarop kiesvullingen aangemaakt worden. Maar binnen een week laat ze er drie in diggelen vallen.

En ze morst met kwik en cementpoeder of het niet op kan.

Het liefst veegt ze de spreekkamer aan, daarbij kan ze tenminste geen brokken maken.

Ze is al dertien, maar nog helemaal een kind. Overal sjouwt ze haar poppetje mee naartoe en praat stiekem met hem in haar moedertaal. Maar bij alle pech in het werk, kijkt ze toch nooit sjagrijnig en ze huilt ook nooit. Ze slaat zich dapper door dit leven heen en is dankbaar voor elk lief woordje of gebaar. Soms slaat ze haar armen om me heen en overlaadt mijn gezicht met smakzoentjes. Ze heeft niets zo nodig als tederheid.

Ik noem haar ‘mijn poesje’ en doe ‘miauw-miauw’ tegen haar. En zij antwoordt ‘waf-waf’, blij, dat ze begrijpt waarover ik het heb.

Ja, onze gesprekken staan op hoog niveau, dat moet gezegd worden.

Soms verdwijnt ze ook onder werktijd ergens naartoe. Eindelijk ontdek ik haar schuilplaats. Ze kruipt de werkplaats binnen, waar kunstgebitten gemaakt worden. En daar boetseert ze uit de modelleerwas voor gebitafdrukken kleine roosjes, bloemknopjes, blaadjes en mandjes. Haar kleine kunstwerkjes - en die zijn echt geweldig - verft ze tenslotte met de kleurloze lak, waarmee de kiesvullingen gefixeerd worden.

Ik weet het ... het is een enorme verspilling van kostbaar materiaal. Ik móet het haar verbieden. Maar als ze me aanstaart met die blauwe kijkers van haar en me het mooiste wassen bloempje geeft, ben ik totaal week en murw.

Zo is Uli, mijn eerste famulus - mijn eerste leerling.

Weer iets nieuws! Onze commandant Burger gaat verdwijnen. In zijn plaats komt *Obersturmführer* Karl Rahm. Welke veranderingen staan ons verder nog te wachten?

(De eerste verandering blijft niet lang uit: de bonnen waarvoor we iets kunnen kopen (dat er niet is!), worden ingetrokken. In plaats daarvan krijgen we bedrukte papiertjes, het zogenaamde gettogeld. Of daardoor de lege winkels vol raken?)

Burger heeft een eigenaardige gewoonte voor zo'n hoge mieter - hij wil nogal 'ns graag onverwacht hoogstpersoonlijk de slaapllokalen 'inspecteren'. Bij een dergelijke gelegenheid heb ik kennis met hem gemaakt.

Het is na speruur, we liggen al in bed, maar het licht is nog aan. Opeens vliegt de deur open en daar staat hij. Hij steekt zijn duimen onder zijn riem en wiegt door in zijn knieën.

'Het is nog geen tien uur, het licht mag dus aan,' zeg ik tegen mezelf. 'Wat moet ie hier? Vooral niet laten merken dat je bang bent.' Zo spreek ik mezelf moed in terwijl ik rechtop in bed ga zitten. Hou je taai, meid!

Vliegensvlug hebben we ons voor hem opgesteld in onze nachthemden, als opgejaagde spoken. Zijn blik dwaalt het vertrek rond, van het ene voorwerp naar het andere, geamuseerd en tegelijk gevaarlijk. Opeens blijven zijn ogen op de foto rusten die boven mijn brits naast de kiekjes van mijn ouders prijkt. Zijn gezicht verstart.

'*Wer ist das?*' blaft hij.

Ja, hè, wie zou dat *donnerwetter* nou zijn? Automatisch til ik mijn hoofd op. Op de foto staat een kortgeknipt Duits soldaatje. Zijn gezicht lijkt als twee tranen op het mijne.

'*Das ist mein Bruder,*' antwoord ik naar waarheid. 'Mijn broer.'

Ik herhaal het tweemaal, nadrukkelijk, mijn stem beeft niet eens, hij klinkt zelfs een beetje geërgerd.

De toegeknepen ogen van Burger springen van de sol-

daatjes-foto over op mijn gezicht en keren weer terug. Net of ze een ping-pong balletje volgen. Ik hoor de ademhaling van tante en Vera, en ook de ingehouden adem van Jarka. Ik hoor de stilte, en ook het kraken van gewrichten.

De heer en heerser van inspectie heeft zijn duimen niet meer onder zijn riem. Hij wiegt niet meer door in zijn knieën. Geamuseerd glimlachen doet hij ook niet meer. En ook vraagt hij verder niets. De gelijkenis tussen die foto en mij is te opvallend. Hij mompelt iets onduidelijks en draait gebeten zijn rug naar de foto, die van heel dat onzinnige. Duitse gedoe over rassenscheiding een slechte mop maakt. Hij vergeet zelfs met de deur te slaan.

Dan pas kunnen wij vrij uitademen.

Een maand later...

Tijdens dat voorval met Burger had ik niet het flauwste vermoeden, dat juist in die dagen een vrouw met dezelfde achternaam als ik twee pakken naar het postkantoor droeg. Eén was er bestemd voor het concentratiekamp Terezín, en het andere voor haar zoon aan het Duitse front. Ik kon niet vermoeden dat dat eerste pak voor mij was en dat die vrouw de eerste echtgenote van mijn vader was. En het postkantoor, waar ze naartoe ging, stond in Oostenrijk.

Ik wist niet dat die vrouw een brief van mijn moeder uit Praag had gekregen met een smeekbede: Help, alstublieft, mijn kind! Uit ons eigen protectoraat Bohemen en Moravië mogen geen pakketjes meer verzonden worden naar Terezín, maar vanuit het buitenland wel.

Hoe kon ik weten dat mijn moeder haar oude jaloezie tegen mijn vaders eerste vrouw opzij had gezet? Dat ze zichzelf had weggecijferd? Dat ze haar oude wrok had ingeslikt en haar kiezen op elkaar geklemd, terwijl ze dat ene zinnetje schreef: Help, alstublieft, mijn kind!

En de vrouw, die ik nooit van mijn leven gezien had, nam ook de pen in haar hand en schreef een wondermooie brief, waarin stond dat ze heel graag helpen zou, maar dat

mijn moeder op haar beurt voor háár kind moest bidden, want haar zoon moest die waanzinnige oorlog in.

Pas een maand later, nu, snap ik er iets van als ik vanuit Wenen een pakje krijg met daarop mijn adres in een onbekend handschrift.

Uit mijn geheugen vis ik één herinnering op. Ik herinner me een gesprek achter de gesloten deur, dat ik een jaar of zes geleden toevallig opving.

Eerst hoorde ik alleen vaders bezwerende stem, daarna een heftige ruzie en tenslotte de duidelijke woorden van moeder: ‘Ik wil niet dat hij hier naartoe komt! Het is doorgestoken kaart. Een smoesje van jou om háár te kunnen ontmoeten.’

Daarna volgden een paar hysterische snikken en de troostende woorden van vader: ‘Bedaar, Vlasta! Allemaal onzin wat je zegt. Het gaat me niet om haar, maar ik zou Rudi graag willen zien. Hij is toch mijn eigen vlees en bloed?’

‘Je hebt me beloofd ... ach God ... mijn moeder had gelijk toen ze me afraadde met een gescheiden man te trouwen. Ik weet dat je hun schreef, dat je hen bezocht, dat je nog steeds om haar geeft.’ Moeders stem sloeg over in een akelig snerpende toon. ‘Hier ben ik de vrouw des huizes. Niemand van hen komt ooit over deze drempel ...’

Maar vader zette door. Niet lang daarna maakte ik voor de eerste keer kennis met mijn vijf jaar oudere halfbroer, Rudi. Hij had dan wel een ander staatsburgerschap, maar toch was hij mijn broer.

We groetten elkaar verlegen en zwegen. Er was niet veel om over te praten en bovendien - Rudi kende net zoveel Tsjechisch als ik Duits.

We zaten naast elkaar bij het theetafeltje en namen elkaar op. Wat leken we op elkaar! En dat gaf ons een gevoel waar we niet onderuit konden. We overleefden onze eerste verlegenheid en vonden elkaar.

's Avonds zaten we zij aan zij op het tapijt bij onze oude grammofoon en draaiden plaatjes. Ik ontdekte dat zijn Tsjechisch beter was dan mijn Duits en toen hij met een grappig accent een oud Tsjechisch liedje voor mij begon te zingen, was het net of we samen opgegroeid waren.

De volgende dag gingen we naar de dierentuin. Rudi fotografeerde alles wat los en vast zat, trok vader aan zijn mouw en ratelde aan één stuk: '*Schau, Vati, zo'n aapje hadden we thuis ook!*' En bij de zebra's: '*Schau mal, Vati, een gevangene in zijn pyjama!*'

En alles, *bischen Böhmisch, bischen Deutsch*. Een geinig mengelmoesje Tsjechisch en Duits.

Na dit compromis - want een compromis was het wél, Rudi kwam immers alléén - ontdooide mijn moeder wat en ze stelde zelf voor dat Rudi de hele vakantie bij ons zou blijven.

Ze kookte zijn lievelingskostjes, kocht kaartjes voor de schouwburg en het circus. Ze legde hem in één woord in de watten. Ze kocht zelfs een gitaar voor hem en hij mocht met zijn schoenen aan op de bank liggen. En dat was het toppunt van voortrekkerij! Alleen over zijn moeder - de eerste vrouw van mijn vader - mocht met geen woord gerept worden, daar was ze allergisch voor.

Toen Rudi in de trein stapte, veegde moeder stiekem haar tranen weg en ze zwaaide heel lang.

Het jaar daarop kwam hij weer en daarna nog eens. En dat was de laatste keer dat ik hem zag.

Maart 1944

De vroege lente van 1944 gaat in het wit gekleed. In hermelijn tegen de kou. Terwijl ik langs de zaagmolen loop, begeeft mijn schoen het. De haaienbek van mijn zool gaapt open, ik struikel en val plompverloren in de sneeuwbrig. Mijn knie doet zeer en het liefst zou ik een potje janken.

Met de schoen in mijn hand hink ik verder en opeens

hoor ik een kort lachje achter mijn rug. Vlug draai ik me om, verlies mijn evenwicht ... twee armen vangen me op.

‘Waarom doe je zo gek?’ vraagt een stem vol leedvermaak.

Maar dan ziet mijn redder wat er aan de hand is. Hij ritst de schoen uit mijn hand, kijkt naar de losse zool en zegt vakkundig: ‘Da's niets! Wacht maar even!’ en weg is hij, met schoen en al.

Ik heb zelfs geen tijd om tegen te sputteren. Ik ga op een stenen muurtje zitten, één voet mét en de andere zonder schoen, en ik wacht op de hoogst onzekere dingen die komen gaan.

‘Als het een geintje is, dan is 't knap flauw!’ zeg ik tegen mezelf. Ik masseer mijn koude voet. ‘Wat verbeeldt die knul zich wel. Aardig is anders!’

In de zaagmolen is alle geluid allang verstomd, maar ik zit nog steeds als vastgevroren op dat stenen muurtje. Eindelijk ... daar komt ie terug. En, niet te geloven, mijn schoen is weer heel.

‘Hier met je pootje!’ beveelt hij en hij hurkt voor me neer. ‘Ik zal dat paardje wel 'ns even beslaan.’

Ik trek liever zelf mijn schoen aan, maar dat laat hij niet toe. Hij doet me de schoen aan alsof ik een kleuter ben en hij ziet eruit of hij het zéér met zichzelf getroffen heeft!

‘Bedankt!’ mompel ik en pas daarna kijk ik pal in zijn gezicht. ‘De ene dienst is de andere waard.’

Hij maakt een argeloos gebaar en weg is hij.

Ik weet niet waarom maar ik ben hem niet dankbaar. Eerder ben ik razend op hem.

Als ik ons huis binnenstap, zie ik een schaduw achter me. Mijn woede zakt op slag.

De volgende dag krijg ik koorts en mijn keel doet pijn. Ik ga nog wel naar mijn werk, maar dokter W. stuurt me weer naar huis. ‘Je nest in, jij!’

Uli gaat met me mee en doet alsof ik op sterven na dood ben.

's Middags komt Liana met de tweeling op bezoek om me wat op te vrolijken. Ze warmt water op het potkachelkje en dat moet ik opsnuiven. Daarna laten ze me aan mijn lot over en gaan naar de *Freizeitgestaltung*, naar de schouwburg. Ze hebben alle truien die ze maar vinden konden over elkaar aan getrokken. Want de voorstelling vindt plaats op de zolder en daar is het gemeen koud.

Jammer, nu mis ik de kans om mijn lievelingsster in het kamp, Dita P. te zien spelen.

Drie dagen lang spijbel ik. Jarka brengt me mijn rantsoen eten en zet kruidenthee voor me. De derde dag houd ik het niet meer uit, ik móet iemand vertellen hoe ik aan die verkoudheid gekomen ben.

Maar het liefst van alles wil ik over die handige jongen praten.

Als ik klaar ben met mijn avonturenverhaal, vraagt Jarka: 'Had hij een geruite das om?'

'Hoe weet jíj dat? Heb je ons soms gezien?'

'Dat niet. Maar er spookt hier al drie dagen zo'n jongen rond.'

Mijn wangen beginnen te gloeien. 'Is ie blond of zwart?' Ik moet zekerheid hebben.

'Zo tussenin,' antwoordt Jarka.

'Groot of klein?'

'Net geschikt voor jou,' zegt ze pesterig.

'Wat voor ogen heeft ie?'

'Weet ik veel! Alsof ik jongens naar de ogen kijk! Maar op de mouw van zijn jack zit een voetbal, dat weet ik zeker.'

'Dat is hem!' roep ik opgetogen, en er vlug achteloos achteraan: 'Kan me eigenlijk ook niks schelen.'

'Dat zou ik ook zo denken,' merkt Jarka op.

Maar wie weet, misschien dént ze er anders over.

We weten allemaal dat Gerta al een paar maanden met een Deen gaat. En meer dan ooit leef ik met haar mee.

Van spaanplaat heeft hij op de zolder een prominenten-

kamer voor zichzelf gemaakt. Zoiets kan als je tot de bevoorrechten hoort. Gerta heeft hem bij het inrichten geholpen. Hij heeft daar echte meubels, wel iets anders dan die uit ruwe planken getimmerde, wankelge gevallen. Oh nee, hij heeft een echte tafel met een la, drie stoelen met rugleuning en voor het raam een gordijntje.

Gerta nam me een keer mee toen hij niet thuis was. Ze fuifde me op Deense melkpoeder en gaf me zelfs een stukje melkchocola. Wanneer had ik zoiets voor het laatst gegeten?

Ze leek gelukkig. De liefde maakt haar veel mooier. Maar een paar weken daarna

...

Als ze op bezoek komt, zie ik meteen dat er iets mis is. Ze heeft diepe kringen onder haar ogen, is lijkwit en verschuilt zich kouwelijk in haar gewatteerde jas. Haar ogen staan op huilen.

‘Je bent toch niet ziek?’ vraag ik medelijdend, maar Gerta begraaft alleen haar gezicht in haar handen en begint te snikken. Hartverscheurend.

Ik strijk haar over het haar en vraag niet verder.

Is ze echt alleen maar gekomen om me een boek terug te brengen?

Wanneer ze weg is en ik het teruggebrachte boek - de gedichten van onze Tsjechische dichter Ji í Wolker - doorblader, ontdek ik Gerta's geheime tragedie. Bij ‘Ballade over het ongebooren kind’ zit nog een bladwijzer, onderstreept zijn de woorden:

ik ben geen vrouw
 ik ben een graf
 ik ben een wond,
 omarmd door dode kinderhandjes ...

Het aantal Hollandse gevangenen is weer aangegroeid. De mensen komen hier naartoe, gezond, goed gekleed en na een poosje vertrekken ze vermagerd en afgetakeld, god

weet waarheen. Nauwelijks ben je aan iemand gewend of je verliest hem weer.

Wat zul je je ook aan iemand hechten?!

De ruilhandel begint. Mensen doen rot tegen elkaar, gappen elkaars eten en worden opgevreten door nijd.

En toch ontkiemen hier op de onvruchtbare kampgrond eerste liefdes om tot een zuiver witte bloem uit te bloeien.

Kijk maar naar Lilka en Jakob, hoe ze elkaars hand vasthouden, blind voor alles om hen heen.

Ik heb het niet meer van afgunst.

En steeds als ik naar mijn gelapte schoen kijk, denk ik aan dat ovale gezicht in een krans van dichte krullen; aan die fijne maar toch ook een beetje heerszuchtige mond; en vooral aan die ogen, chocolade-bruin met gouden lichtjes erin. En aan die ronde kin met dat ondiepe kuiltje.

Ik probeer dat beeld kwijt te raken en aan Bubi's gezicht te denken. Maar die twee jongenskoppen vloeien in elkaar over. Ik heb de pest aan mezelf. Waarom moest ik mijn oude, goede schoenen met stevige zolen en een leren gesp zo hoognodig wegdoen? Had ik die stevige schoenen nog gehad, dan zat ik nu niet met een levensgroot schuldgevoel!

Mijn maag is de schuld van alles. Mijn maag dwong me immers om die schoenen zo onvoordelig te ruilen. Hij, de knecht van zijn Duitse heerser en heer - de Honger.

Brood

*Een brood om te eten
geruïld voor mijn schoenen;
mijn maag heeft het koud
van onzeker, niet-weten.*

*De Kommandantur brult
van Sieg en van zege,
maar wat in óns raast
is in sluimer gehuld.*

*Brunhildes op tafels
dat danst en dat swingt
en Lily Marleen zal níet dronken zijn!
Háár schoen zit vol wijn.*

*Mijn schoenen - één heb ik al opgegeten,
de tweede - nee zuinig, bewaar je eten
tot morgen*

Vera, mijn oudste nichtje, werkt niet meer in de wasserij maar in de keuken. Ze heeft geboft - of misschien hielp ze het geluk een handje! - nu staat ze op de hoogste tree van de ladder. Al moet ze zich dan afbeulen, ze heeft nu genoeg te eten. Ik zie haar op een keer een wasketel vol gekookte bieten dragen. Twee kerels zouden er hun handen vol aan hebben, maar Vera draagt die vracht als een donzen kussen en neuriet erbij. Toe maar!

Dan ... op een dag strooit ze ongebluste kalk op een hoop keukenafval (voorschrift, om ziekte te voorkomen), en wat ziet ze daar? Een mensenarm. De rest is begraven onder het afval. Met haar blote handen gaat Vera aan het graven. Uit de smurrie diept ze het lijk van een gestorven oudje op. Dat moet gecrepeerd zijn terwijl ze haar honger wou stillen met een weezinwekkende hap.

Sinds die tijd inspecteert Vera de stortplaats een paar keer per dag en telkens als ze bij het uitdelen van soep een oude, beverige hand een gamel ziet ophouden, schept ze zo diep mogelijk.

Menage

*De rij
een uitgeteerde lintworm
zonder eind.*

*Daar voor
de heerser, koning
van de dode stad,
met een schep als scepter,
en van almacht zat.*

*Voor een traan,
voor het zeldzame van een lach,
zwaait hij zijn scepter
eenmaal, en soms twee.
Dat hangt er vanaf,
van die lach door een traan
en z'n bui. Zit die mee?*

*Door de dode stad
gaat de middag op mars
met open vizier
en hong'rige mond,
met lachende grijs
naar wie werd verbannen
en hier in de rij
z'n schep leven afwacht.*

Mei 1944

Eindelijk lopen we elkaar toevállig tegen het lijf. En toevállig juist in onze straat. In de verte zie ik zijn geruite das. Maar als hij mij in de gaten krijgt, wil hij weer als een schaduw verdwijnen. Held op sokken! En ik vond hem nog wel zo'n stoere! Regelrecht steven ik op hem af.

‘Woon je hier ergens in de buurt?’ vraag ik onschuldig.

‘Hoezo?’

‘Het stikt hier de laatste tijd van jongens met een geruite das.’

Hij wordt rood tot aan zijn haarwortels.

‘Hoe is het met je schoen? Houdt ie zich goed? Heb je nog iets om te repareren?’

En daarmee heeft hij me gevloerd!

‘Jawel. Pepi. Ik bedoel ... Pepi is ons kookplaatje.’

De gouden lichtjes in zijn ogen lichten op. ‘Mooi zo. Waar is ie?’

‘In mijn gamel.’ Ik lach en hou het dekseltje vast. ‘Kom!’

Ik trek hem mee bij ons naar binnen.

We zien elkaar nu iedere dag. Meestal staat hij voor de polikliniek op me te wachten. Altijd met een kant en klaar programma. Hij weet precies wat we met onze vrije tijd gaan doen.

Ji í is goed bij, niet zo'n stomvervelend ei als andere knullen. Hij is zeventien en heeft dezelfde liefhebberijen als ik. Hij zit nooit om een woord verlegen en hij heeft een onuitputtelijke fantasie. Dat alles trekt me geweldig in hem aan. En vooral: ik vind hem leuk om te zien. Meer dan leuk!

De eerste mei zitten we samen op de schans achter de schoorsteen van de bakkerij. De lucht ruikt naar lente en levengevende sappen; het lijkt of er nachtegalen in ons binnenste zingen. Ji í vertelt me over zichzelf, over zijn broers en vooral over zijn ouders.

‘Jij lijkt een beetje op mijn moeder,’ zegt hij onverwacht. ‘Ze is heel mooi.’

‘Heb je een foto van haar?’

‘Volgende keer neem ik hem mee,’ belooft hij. ‘Haar kiekje hangt boven mijn brits, weet je.’

‘Laat hangen dan, ik kom zelf wel kijken.’

Hij woont in de Hannover-kazerne.

‘Prachtig! Dan kan je onze cowboys ook 'ns leren kennen.’

Hij verheugt zich er echt op. ‘Voor zo'n hoog bezoek moet ik onze *Zimmer* een goeie beurt geven!’

We kijken een poosje naar de hemel, één van de wolken begint op de bebaarde Lieve Heer te lijken.

‘Geloof je moeder in God?’ vraag ik opeens.

‘Ze gelooft niet in de Heilige Geest en de Onbevleete Ontvangenis, maar ze gelooft in de liefde, die wonderen verricht.’

Dat heeft hij prachtig gezegd, maar ik moet plotseling aan Gerta denken. En aan de harde gevangeniswet, die zulke wonderen niet toestaat. Hier geschieden de wonderen op straffe des doods.

Ik voel me zo triest. Ji í neemt mijn hand in zijn warme handen, zo voorzichtig, alsof het een vogeltje is dat uit het nest is gevallen.

In mijn binnenste klinkt muziek en ik hoor het: een tere melodie vanuit een diepte, die nog geen naam heeft.

Langzaam gaat die melodie over in een gedicht, dat Ji í voordraagt - Mei. We zitten tenslotte midden in de lievelingsstreek van onze dichter Mácha. Mei van Mácha:

Het was een late avond, de eerste mei
een meiavond, de tijd der liefde...

Ik leg mijn hoofd tegen zijn schouder en met een soort tweede gezicht, zie ik het.

Liefde

*Als iemand zestien is
kan hij de lege eenzaamheid
doorboren met z'n ogen dicht
en die zo beter zien;
en die zo beter wegen
in handen lam van wachtgewicht.*

*Mijn naam is CV 190.
O ja, aangenaam.
Waarheen vanavond?
Naar de schouwburg?
Mogen we niet!*

*Niet eens naar het concert van de merels.
Nergens naartoe.*

*Als iemand zestien is
zoekt hij naar bloemen in de sneeuw.
Zijn huilen, zingen dat is één.
En treuren, ja om wat?
Die stomme zestien jaren,
je bént het, kunt er niet omheen.*

*Wat zag hij aan mij?
Die ogen onder een hongerwaas
waren de mijne niet.
Die lippen logen een valse kleur
rood van een cichorei-wikkel,
en zoenden voor het eerst.
Wat zag hij aan mij?*

*Als iemand zestien is
kiest hij een dichter tot zijn held,
en sterven groots als martelaar,
door vlammen gaan,
de bliksemschicht afslaan,
de zeeën laten stormen,
maar nooit dat ik-geef-op-gebaar.*

*De vrijheid wacht achter de poort
van 't ghetto diep in slaap,
verminkte vrijheid,
bar-verre vrijheid,
vrijheid zonder vrijheid.*

*Ik klim, klim langs de regenboog
die sterk in je twee ogen staat,
klim op de sterrenbastions,
ik vlucht uit het heelal van pijn*

*waar buiten schrik niets meer bestaat,
naar de komeet van troost voor ons.*

Ik heb lief

Het is niet eenvoudig om er tegen de meisjes over te beginnen en alles uit te leggen. Ik verdeel mijn vrije tijd eerlijk tussen hen en Ji í, maar dat vinden ze niet genoeg. Het meest jaloers van allemaal is Liana.

‘Je geeft niks meer om mij!’ verwijt ze me. ‘Je hebt niet eens gemerkt dat ik mijn haar geknipt heb.’

Ja, pas nu merk ik die verandering.

Op een keer smijt ze de sjaal, die ik haar eens gegeven heb, en waar ze zo blij mee was, voor mijn voeten. Het ergste is dat ze vaak ontzettende huilbuien krijgt. Gaf ze me maar 'ns een klap voor m'n kop! Ze voelt zich verraden, ze vindt dat ik de liefde tussen haar en mij verraden heb. Liana en ik ... mijn god, dat ik dat nooit begrepen heb! Natuurlijk dat ze zich dan verkocht voelt, natuurlijk dat ze dan de andere meisjes tegen me opstookt, zelfs de tweeling.

Blijft alleen Uli over. Die gunt het me van harte dat ik verliefd ben. Als een trouw hondje brengt ze briefjes naar Ji í, wanneer ik zelf niet kan gaan. Zoals die keer toen Jarka mijn kleren verstopte en ik thuis moest blijven. Of toen ze me met een onzinnige boodschap naar het blokhoofd stuurde, net toen ik weer een afspraak met Ji í had.

Sinds die tijd vertrouw ik ook Jarka niet meer en ontmoet ik Ji í in het geheim. Ik heb niet eens iemand met wie ik 'ns fijn over hem kletsen kan. Uli? Zo'n kind nog. Soms krijgt ze onder het spreekuur, bij de grootste drukte, de krankzinnigste bevliegingen.

‘Hebben jullie elkaar al gezoend?’ vraagt ze dan plompverloren. Ze gaat op haar tenen staan, raakt met haar lippen mijn mond. ‘Zo?’

En even later: ‘Ga je met hem trouwen na de oorlog?’

Och, die Uli! Misschien zijn die zomersproeten rond haar neus de verroeste uiteindjes van haar nieuwsgierigheid.

Daarom - ik moet iets verzinnen zodat de meisjes Ji í gaan accepteren. Maar hoe? En dan héb ik het, dé oplossing, Salomon waardig. Ik moet hun allemaal de kans geven Ji í beter te leren kennen. Hebben ze hun nieuwsgierigheid eenmaal uitgeleefd, dan zal alles weer als vanouds gaan.

Ik breng Ji í op de hoogte. In zijn kamer in de Hannover-kazerne huizen vijftien mannen tussen de zeventien en vijftig jaar. Ji í is de jongste, maar onder hem op de stapelbrits slapen nog twee jongens, die hij cowboys noemt. Een geïmproviseerd avondje in de Hannover-kazerne is volgens mij dé gelegenheid. Ik gok op één ding: dat we elkaar in zo'n gezelschap best moeten kunnen bezig houden.

Die avond - ze weten van niks - loop ik tegen zessen met de meisjes te wandelen. Ongemerkt ga ik de kant van de kazerne op. We kletsen zo druk dat ze mij argeloos volgen - muizen achter een rattenvanger.

Het avondje is al in volle gang. Midden in de kazerne ligt een plank op twee schragen en daarop staan jampotjes en mosterdglazen boordevol broodwijn van eigen maaksel. Er zijn ook ‘biskwietjes’ - hondebrood - toe en kleine hoopjes pastei, die de avond tevoren gedistribueerd is.

Uitbundig worden we begroet. Overall rumoerig gelach. Vijftien paar ogen monsteren ons uiterlijk, de mannenkamer staat op z'n kop.

‘Wees welkom op de heilige grond, nog nooit door maagdelijke voeten betreden!’ Een lange, blonde man van middelbare leeftijd maakt een hoofse buiging. ‘Vanaf dit moment zijn we uw onderdanige dienaren.’

‘Hoerááá!’ davert het van alle kanten.

De meisjes weten niet wat hun overkomt. En dan hebben ze het ineens door.

‘Waarom heb je het ons niet van tevoren gezegd?’ fluistert Liana vinnig en met haar vingers probeert ze haar haar wat te fatsoeneren. ‘Gemeen, hoor!’

Ik krijg geen tijd om iets terug te zeggen. Ji í vraagt haar of ze met hem dansen wil, maar op zo'n manier, dat ze niet weigeren kán.

De ruimte rond de tafel doet dienst als dansvloer. Het orkest bestaat uit één mondharmonicaspeler en twee kamvirtuosen. En het slagwerk? Getrommel met lepels op de gamellen.

Iedereen danst met iedereen, maar omdat er te weinig vrouwtjes-mensen zijn, knopen een paar mannen een doek om hun hoofd en wiebelen wijvig op het ritme van de swing.

Als Ji í ook de beide tweelingzusjes afgedanst heeft, wil hij mij vragen. Maar Karel, één van de cowboys, is hem voor en heeft zijn hand al om mijn middel geslagen. Wat kan ik van dansen? Niks! Het is voor het eerst van mijn leven dat ik met een jongen dans, maar wonder boven wonder gaat het goed, zelfs beter dan met meisjes onder elkaar.

Ji í kijkt verveeld naar ons gedraai en opeens besef ik dat hij jaloers is. Ik knipoog tegen hem en geef hem een seintje: doorgaan met ons afgesproken spelletje.

Dus klampt hij Jarka aan, presenteert haar een hondebiskwietje, pakt haar bij haar schouders en begint met haar te flirten.

Ik zie mijn nichtje blozen, nerveus aan haar ceintuur pulken - compleet van de kaart!

Bijna krijg ik met haar te doen. Misschien heeft ze nog nooit van haar leven op die manier met een jongen gepraat.

Ji í vraagt haar ten dans. Als betoverd loopt ze met hem mee, maar wanneer ze de eerste passen gedaan heeft, valt de verlegenheid van haar af. Ze danst met alle remmen los en draait zulke fantastische figuren dat iedereen paf staat. De rest vormt een kring rond het dansende paar, maar

Jarka laat haar partner doodleuk in zijn stomverbaasde eentje staan en dwarrelt verder, alleen, als een sneeuwvlok. De mondharmonica speelt geen jazz meer, maar echt hemelse muziek.

Als Jarka uitgesneeuwd is, drinken we broodwijn, zingen liedjes en knabbelen op het hondebrood. De schemer valt in, net nu we in de beste stemming zijn, moeten we uit elkaar.

De straten zijn bijna leeg, alleen de nachtwaker ontbreekt er nog aan om het laatste uur af te kondigen.

‘Voelen jullie je ook zo zalig?’ vraagt Liana en ze drukt precies uit wat wij allemaal voelen.

‘Die Ji í is eigenlijk best een geschikte jongen,’ zegt ze eindelijk. Eindelijk!

Juni 1944

Op bevel van *Obersturmführer* Rahm moeten we ons kamp verfraaien. Eerst begrijpen we niet waarom de houten omheining langs het plein moet verdwijnen en vervolgens ook de noodwoonbarakken en slagbomen, die oom Eman anders bewaakt. De stoep wordt schoongeboend, de winkels worden volgestopt met waren, die we toch niet kunnen kopen. En achter het *Kinderheim* verschijnen een draaimolen en schommels.

Op het pleintje wordt in vliegende haast een grasperk gezaaid en een muziekpaviljoentje opgericht. Op de schans komt een sportveldje, compleet met doelen en een volleybalnet. Zelfs het verboden terrein achter de Sudeten-kazerne wordt voor ons open gesteld. Al dat verfraaiingswerk wordt in ijltempo verricht door de gevangenen, opgezweept met karwatsen. De straten zijn barstensvol SS-ers, van wie ik hem het meeste knijp voor Heindel, want die loopt voortdurend met een knots van een hond.

Pas later begrijp is waar al die haast goed voor is. Er wordt een internationale commissie verwacht en alles moet er tiptop uitzien. Alle sporen van misère en onderdrukking

moeten uitgewist worden om het buitenland weer eens voor de gek te houden: kijk zelf maar, Terezín is een gewoon werkkamp, waar de werkers zich na hun werk kunnen amuseren zoals ze willen. Doden? Tja, het is oorlog en overal in de wereld is momenteel voedselschaarste.

Ook Ji í en ik moeten in deze komedie meespelen. Samen met andere gevangenen die er nog redelijk goed uitzien, worden we uitgekozen voor een onwaardige rol. Eerst moeten we onder de hoogtezon. Daarna netjes in de kleren en met een glimlach op ons gezicht gebakken - bevel is bevel! - naar het gymlokaal, dat in een feestzaal is omgezwendeld. In geleende kleren, op schoentjes met hoge hakken en met een sjiek hoedje op ben ik opeens geen naamloze gevangene meer. Ji í is vermomd als een echte dandy.

We zitten aan een tafeltje met een kraakwit tafellaken. In de vaasjes pronken bloemen; op de muren plaatjes, maar in onze magen schuilt een tijger. Glimlachen! De filmcamera's zijn op ons gericht. Een kelner in het zwart brengt ons rode limonade met een rietje. De muziek zet in, we gaan dansen. Een wals. Eén, twee, drie... één, twee, drie...

‘Wat denk je, zal deze film ook bij ons in de buurt, in Praag, vertoond worden?’ vraagt Ji í. Eén, twee, drie... ‘Als iemand me daar herkent, geeft ie zich vrijwillig op voor dit rotkamp.’

Eén, twee, drie..., twee, drie...

De Moor heeft zijn plicht gedaan, de Moor kan weer gaan.

De voorstelling is afgelopen. Doek.

De kapel

Zó - speelt de kapel,

vrolijk, dat wel.

Hij speelt, want het moet.

Vrolijk, is het parool

*van de hoge heersers
met hún eerste viool.*

*Toch wordt elke noot
van elke stok
onder het strijken
een schot vol wrok,*

*en noot aan noot
een zweepslag: wraak.
Muziek voor beulen
met beulensmaak.*

*Zó is de muziek -
machtloze prik.
Zó is de oorlog -
kletterend blik.*

Sinds het plein voor algemeen gebruik is open gesteld en de omheining gesloopt, bewaakt oom Eman de slagbomen, die het kamp van het casino scheiden. Bij het casino staat een paviljoentje dat 's zomers voor van alles en nog wat dient (vooral liefde en nog wat!), maar dat daarnaast berucht is om de diverse nachtelijke evenementen. Daar nemen SS-ers van alle rangen en standen aan deel, altijd allemaal compleet lazerus.

Terwijl ik oom Eman z'n eten breng, kijk ik nieuwsgierig door het hek naar het verboden terrein, waar boven de poort het portret van de *Führer* prijkt naast een grote V, die de overwinning van de Duitse legers op alle fronten moet voorstellen.

Oom Eman staat niet ver van het verbolgen gezicht van de dictator af. En als hij net zo'n platte pet zou hebben en een spuuglok op zijn voorhoofd, zou h́j evengoed de massa's in extase kunnen brengen. Nee, Hitler is beslist niet het beste voorbeeld van een edele Germaan uit het Noor-

den; hij heeft meer weg van een kleine ghetto-bewoner. En stel je voor dat hij ook nog dat pakkie van oom Eman aan zou hebben!

Die nacht krijg ik een droom, die net echt lijkt.

Allereerst verandert de *Führer* in Chaplin. Hij staat op de tribune en houdt een toespraak. Maar zijn volk luistert niet en ondanks zijn vurige, patriottistische rede (of juist daardoor) gieren de mensen van het lachen. Maar lang duurt dat niet. Want dan verschijnt de *Führer* in het uniform van onze ordedienst, met een sheriff-ster op zijn borst. Hij betreft de wacht bij de slagbomen, terwijl oom Eman in *Führer*'s-uniform naar het paviljoentje strompelt, waar een dronkemansgebrul uit opstijgt. Met opgeheven arm komt hij groetend binnen gestormd, maar meteen moet hij zijn hand laten zakken, want iedereen is juist midden in een spannende wedstrijd.

‘Pissen, Dolfi!’ klinkt het aan alle kanten. ‘Wie het verst pist, wint een fles champagne.’

Maar deze keer wint niemand. Alle ogen richten zich op één punt: op de plaats, waar de *Führer* het onweerlegbaar bewijs van zijn *Rassenangehörigkeit* in zijn hand houdt, klaar voor de wedstrijd.

Allemaal zijn ze op slag nuchter, een hels tumult breekt los. Wat schreeuwen ze? Izaak! Ja!

‘Icik! De *Führer* is een Icik! Een rotjood!’

Ze gaan zo fanatiek tekeer dat ze hem bijna lynchen.

De *Führer* drukt zijn handen op de bewuste plaats. En zo wordt hij voor het militaire tribunaal gesleurd, waar hem de strop al wacht...

‘Wacht even, dat is een vergissing,’ roep ik geschrokken en ik schrik wakker. Gelukkig, het is maar een droom. En wie droomt, die leeft.

Op de binnenplaats van de Dresden-kazerne wordt een gedenkwaardige voetbalwedstrijd gespeeld: Hagibor tegen Meteor. De *Kommandantur* heeft er toestemming voor gegeven, en dus wordt een groot binnenhof in een voetbalveld omgetoverd. Ji í, die de kleuren van Meteor verdedigt, komt in het doel te staan.

De vensterbogen boven in de balustrades zitten vol mensen, niemand wil zo'n spektakel missen. De meisjes uit het Heim hebben samen met hun leidsters de eerste verdieping in beslag genomen.

Na de feestelijke opening gaan de jongens er enthousiast tegenaan, net of ze niet merken dat ze op beton spelen in plaats van op gras.

'Hou je verbandtrommeltje klaar,' raadt Liana me aan nadat Ji í met veel vertoon een hard schot gestopt heeft. 'Die doelman van jou zit straks onder het bloed als het zo doorgaat.'

'Ik zal zijn pijn wegblazen,' zegt Jarka. 'Hij kiept fantááástisch!'

Het spel wint aan tempo, de jongens spelen met de bal als de kat met een muis, de ploegen doen voor elkaar niet onder.

In de rust ren ik naar de keeper. Hij droogt zich juist af en spriest een straaltje water uit zijn mond. Door de drukte kan ik niet dichterbij hem komen. Ik loop vast in een kluwen mensen op de overloop.

'Wat is hier aan de hand? Laat me door!' roep ik.

Ik hoor iemand roepen: 'Breng hem weg naar de kliniek. Dit heeft niets meer met spel te maken.'

Ik wring me door een groepje kleine, smerige kinderen heen, die paniekerig naar een jongetje van een jaar of zes op de grond staren. Hij krimpt van de pijn, uit zijn voorhoofd gulpt bloed.

'Wie heeft dat gedaan?' vraag ik aan een jongen, die het dichtst bij staat. 'Wie heeft hem zo toegetakeld en waarom?'

De jongen haalt zijn schouders op. ‘Ik heb alleen gezien hoe de jongens ergens mee voetbalden. Dit knulletje pakte hun bal af en vrat die op. Een aardappel, zeker.’

‘Hij heeft onze bal opgevreten!’ klaagt een venijnig kinderstemmetje en dan stuiven de kleine wraaknemers naar alle kanten weg.

Wat je noemt een staaltje van ongeoorloofd powerplay.

We brengen het toegetakelde joch naar de polikliniek.

Wanneer ik eindelijk naar de kazerne terugga, is de voetbalwedstrijd al afgelopen. Ik weet niet eens wie gewonnen heeft.

Juli 1944

Wees gegroet, zomer!

Het is een paradox, maar mij lijkt het leven één grote verrukking. Ook hier, achter prikkeldraad en muren, schijnt de zon. Ik vang de stralen in mijn handen op en neem ze mee naar de grijze barakken. Handenvol licht zou ik willen uitdelen. Is het dan zo krankzinnig om steeds een Ietsje bij je te dragen dat in aanraking is geweest met het liefste dat er bestaat? Is het kinderachtig om belachelijke woordjes te verzinnen? Om innig te genieten van de korte momenten, die we samen zijn? Ji í en ik hebben onze heilige plekjes, waar we steeds terugkomen om daar samen te zwijgen en te dromen, hart aan hart en mond tegen mond.

Zo ben je dus, liefde! Je kunt de hel in het paradijs veranderen, maar ook andersom. Je hebt je eigen alfabet, je eigen tekens, je toverkracht, je eigen liefdevolle listen en streken.

Ik kus Ji í's handpalmen vol barsten, blaren en schaafwonden. Hij glimlacht pijnlijk, snikt hardop, die aansteller. ‘Aú, het doet pijn. Nog steeds... aiaiai!’

Ik verpleeg zijn handen en verwijt hem: ‘Waarom doe je geen handschoenen aan?’

Hij werkt al een volle week bij de sloop van oude huizen,

zijn handen zien er erger uit dan die van een dagloner. Ik verbind ze met gaas, hij geeft geen kik. Maar wanneer hij onder de deken ligt, wil hij dat ik hem een sprookje vertel. Dat over Roodkapje, bijvoorbeeld. Hij zal voor wolf spelen en mij - zijn Roodkapje - op het eind verslinden.

Opeens heeft hij nergens pijn meer, hij is springlevend en voor Roodkapje valt er weinig meer tegen te spartelen.

We zoenen elkaar onder de deken en mijn hart - die kleine, belachelijke spier - klopt als een razende. Net op tijd gooi ik de deken van me af, haal diep adem en ga tekeer: 'Noem je dát ziek zijn? Schaam je je niet! Aansteller! Hup, je bed uit!'

Buiten schijnt de zon, de binnenplaats van de kazerne is met licht overgoten. De hemel is waar hij hoort te zijn. Alleen vanuit de afvalstort bij de keuken komt een vieze, weë stank van verrotting.

Augustus 1944

De besmettelijke ziektes verbreiden zich snel en sparen niemand, mij ook niet. Ook ik draai het ziekenhuis in met - goddank lichte - dysenterie. Ook Jarka wordt geveld, maar bij haar is de ziekte gecompliceerder. Als ze het ergste achter de rug heeft, ontdekken de doktoren dat ze te weinig rode bloedlichaampjes heeft. Ze slaapt van de ene dag in de andere en barst van de koppijn. Daarom wordt ze overgebracht naar de kinderafdeling van professor S. - daar liggen alleen de ernstigste gevallen.

'Ze heeft dringend behoefte aan een bloedtransfusie,' zegt de dokter. 'Maar ik weet niemand met haar bloedgroep.'

Tante Marie aan het huilen. 'Neem mijn bloed dan maar.'

Meteen stroopt ze haar mouw op en ik volg haar voorbeeld. We wachten op de uitslag. De dokter haalt zijn schouders op en zijn blik is één en al wanhoop.

Op eigen houtje ga ik nieuwe donors zoeken. Nog diezelfde dag zit de wachtkamer vol vrijwilligers, die hun

bloed komen aanbieden. En we hebben geluk. Dezelfde bloedgroep als mijn arme nichtje heeft... Uli.

Die avond vreet de droefheid toch nog aan onze harten. Als toppunt van ellende hebben we op de koop toe *Lichtsperre*. Geen licht aan! - want een paar gevangenen hebben geprobeerd te ontvluchten. We zitten in het donker op onze britsen en denken aan Jarka.

‘Ze heeft lever en fruit nodig.’ Vera zucht.

‘Fruit! Hier zeker?’ zeg ik kleintjes. ‘Dat klinkt als een sprookje.’

‘Ze heeft alles wat ze nodig heeft.’ Tante Marie wil ons troosten. ‘Het belangrijkste was de bloedtransfusie. Nu is ze een halve Hollandse.’ Ze probeert er een grapje van te maken. ‘Ons bloed vond ze zeker niet goed genoeg.’

Ik denk aan Uli's gekke, malle fratsen. ‘Als Jarka nu ook maar niet een tik van de bekende Hollandse molen krijgt!’

De duisternis spint ons in in een web. Niemand heeft echt zin om naar bed te gaan, al moet het rond middernacht zijn, want de wandluizen gaan op pad. Ik ruik en voel ze.

Als we gaan liggen, hoor ik achter de muur het ritselen van een strozak en een rochelende adem. Maar de slaap keert mij de rug toe.

Vera heeft ergens een plat blik op de kop getikt, waarin ze voor Jarka eten uit de keuken meesmokkelt. Riskant, maar broodnodig.

Ze voert haar zusje goelasj, lepeltje na lepeltje, zoals je een baby pap voert. Ik vertel het aan Ji í, die net doodmoe van het drainage-werk in de tuinen bij Ravelín terugkomt.

‘Jarka heeft geen trek, niets smaakt haar. Ze zeurt alleen meer steeds om ‘paradijsappel’.’ Ik proef het woord op mijn tong. Er is vast geen taal in de wereld die een mooier woord kent voor tomaat: paradijsappeltje... rajské jablí ko.

Te laat merk ik dat ik dat beter niet had kunnen zeggen.

Grote sufferd, die ik ben! Ben je dan vergeten wat er vorig jaar gebeurd is?

Een van de meisjes, die in de landbouw werkte, heeft toen stiekem een komkommer geplukt. Die vonden ze in haar broekspijp. Ze werd niet alleen vreselijk afgeranseld, maar ook direct weggevoerd. Waarschijnlijk naar de Kleine Vesting. We hebben haar nooit meer terug gezien.

‘Een tomaat, zei je?’ vraagt Ji í. M'n hart staat stil van schrik.

‘In godsnaam, Ji í! Beloof me, Wolfje, dat je geen...’

‘Wees niet bang, Roodkapje, je mag niet zo schrikken. Het was alleen maar een academische vraag.’ Hij wil me geruststellen, zoals alle volwassenen in het kamp - die proberen de werkelijkheid voor ons kinderen te vergulden.

Maar ik ben vol angstige vermoedens.

Ik ben dan ook niet zo stomverbaasd wanneer hij de volgende dag een rode tomaat voor mij deponeert met zo'n vanzelfsprekend gebaar als was het een stukje kampbrood. Ik val hem om zijn hals en barst in snikken uit. De opgekropte angst smelt weg, ik voel een diepe opluchting, alsof hij uit het graf verrezen is. Ik vraag niet, dwaal alleen met mijn vingers over zijn wenkbrauwen en zijn voorhoofd, rond zijn neus en kin - als wil ik ook op de tast zijn dierbare trekken verkennen.

Op tafel ligt een tomaat (die ooit door een voorspellende geest paradijsappeltje gedoopt is) - met de waarde van twee levens.

Na een nog veel langere tussenpoos komt er weer eens een pakje uit Wenen. Het weegt twee kilo, maar een schriftelijke boodschap zit er niet in. Ik kan niet vermoeden dat mijn moeder met rood behulde ogen rondloopt, omdat ze nooit mijn kaartjes met dertig levens-woorden gekregen heeft. Ik weet niets van thuis, ik leef in de ban van de liefde en de bedwelmende zomer. Ik sluit mijn ogen voor dood

en ellende om mij heen. Ik kijk door de roze bril van bedrog. En ook de veranderingen, die op komst zijn, zal ik straks helemaal niet verwacht hebben.

Stilte voor de storm.

September 1944

Het septembertransport, dat uit Holland is gekomen, telt meer dan 2000 koppen. Op het moment zijn er in Terezín meer dan 5000 Hollandse gevangenen. Ook al worden er aan de lopende band gevangenen naar andere kampen in het oosten op transport gesteld, Terezín blijft tjokvol.

Op een dag - we eten net linzensoep, waar oom Eman zijn brood in kruimelt - komt de kampoudste zonder kloppen binnen met in zijn bevende hand de oproep voor transport.

‘Vannacht hebben ze het plotseling bekokstoofd,’ zegt hij en hij kijkt de andere kant uit. ‘De helft van mijn blok moet weg.’

Oom Eman vergeet te slikken, niet-begrijpend staart hij naar het oproepkaartje, strijkt het glad met zijn handpalm en leest de namen hardop. Van hen allemaal, behalve die van mij.

De soep wordt koud, de deur staat nog open.

‘Eens moest het komen,’ fluistert tante vergoelijkend. ‘Dat wisten we toch?’ En dan bezorgd: ‘Onze Jarka is nog niet in orde. Die reis zal haar beslist geen goed doen.’

Ze kijkt me aan alsof ze al afscheid van me neemt.

‘Ik ga met jullie mee,’ roep ik en ik verberg mijn hoofd in tantes schoot. ‘Ik meld me vrijwillig.’

‘Lieve, gekke meid! Wees blij dat je niet hoeft.’

‘Maar ik wil hier niet alleen achterblijven.’

‘Je blijft toch niet alleen achter? Ji í is er toch!’ zegt Vera en ze vecht tegen haar tranen. ‘We zien elkaar vlug genoeg weer terug.’

Die woorden ken ik! Hoe vaak heb ik die al gehoord, maar aan de oorlog is nog steeds geen eind gekomen. Mis-

schien wordt het weer een tweede dertigjarige oorlog.

Gelukkig komt Ji í juist op dat ogenblik binnen. Hij vindt ons helemaal in paniek, want we hebben amper twee dagen om te pakken. Oom Eman moet naar het ziekenhuis om Jarka te waarschuwen.

Ji í neemt in één oogopslag de hele toestand op. Het bericht over het nieuwe transport is als een lopend vuurtje door het kamp gegaan. We hoeven hem niets meer uit te leggen.

‘Wat moet ik doen, Wolf?’ roep ik hem toe. Ik klamp me aan hem vast. ‘Alle vier zijn ze opgeroepen, ook Jarka. Ji í, oh!’

‘Ze zeggen dat het een werktransport is. Niet bang zijn, Roodkapje. Al die vreselijke berichten zijn maar bonkesj, geruchten. Gewoon niet geloven! Misschien krijgen jullie het daar zelfs beter.’

Hij spreekt zo overtuigend dat elk woord als balsem in ons druppelt.

De volgende dag komt hij met riemen aanzetten, die oom Eman nodig heeft voor het pakken. Voor Jarka brengt hij een veldfles mee. Mijn nichtje kan amper op haar benen staan, ze is bijna doorzichtig, als van schuim. Maar tranen? Niks ervan!

Die avond ga ik naar de Hannover-kazerne om afscheid van de cowboys te nemen. De hele kamer staat op z'n kop, bijna allemaal moeten ze mee op transport.

Karel zit tussen twee *Bettrollen* en hij zingt het plafond bijna naar beneden met zijn trekkerslied:

Daar aan de rivier, de mooie rivier,
woont het meisje waar ik van hou,
zoveel als van daar tot hier...

Hij kan nog glimlachen terwijl hij mijn hand schudt en langs z'n neus weg zegt: ‘Morgen licht de stoomboot z'n anker.’

Zo nonchalant als dat klinkt... alsof het om een pleziervaart op de rivier gaat... slapen onder de blote hemel... hengelen... Alleen een gitaar, een sombrero en een riem met spijkerbeslag ontbreken er nog maar aan!

De tweede cowboy, Marek, schuift met stoeltje en al dichterbij en zegt vrolijk: 'We zullen aan u denken, gravin.' Hij pakt zijn rugzak, snoert zijn gamel vast. Voor zijn laatste trip.

Wanneer ik van hen allemaal afscheid genomen heb, ga ik met Ji í naar buiten. Door de drukke straten stromen mensen met rugzakken. Een menselijke mierenhoop, waar een reus met een stokje in peutert.

Het transport

De treinen

fluitefluit

alle kanten uit.

De bumbers

klap-e-klap

in de handjes klap.

Mee oudjes en officieren-hap

en jan en alleman, vooruit!

Sjacheraars in mensenlijven,

waar leidt deze weg naartoe?

En de eindhalte heet hoe?

Beulen, laat ze jullie krijgen!

's Morgens staat de trein al klaar, met ernaast een macht SS-ers en gendarmerie. Ze jagen de gevangenen met stoken kolfslagen voor zich uit. Vooruit, opschieten! Er is geen tijd om afscheid te nemen. Met argusogen houden ze de vertrekkenden in de gaten, gunnen hun de laatste omhel-

zing van de achterblijvers niet. Niet iedereen heeft het geluk om bij zijn gezin te mogen blijven. Moeders worden bij hun kinderen weggerukt, vrouwen bij hun mannen.

‘Hoofdzaak, dat wij nog samen zijn,’ fluistert tante Marie en ze omhelst met haar blik het kleine groepje, dat ik op weg naar Het Onbekende vergezel.

‘En je hoeft je geen zorgen te maken, hoor! We sturen je zo gauw mogelijk bericht, als het even kan,’ fluistert ze in mijn oor. Ze drukt me tegen zich aan. ‘Nu moet je gaan, anders lopen we teveel in de gaten.’

Ik zie hen de hoge plank opstappen. Jarka is zo zwak dat oom Eman haar moet optillen. En dan verdwijnen ze uit het gezicht.

Een eindje verderop staat Ji í. Andere vrienden wachten weer op andere plaatsen. We mogen immers geen groepjes vormen!

Af en toe weerklinkt een geweerschot of een wanhoopskreet, en tenslotte een langgerekt gefluit van de trein, die ergens naar het einde van de wereld vertrekt.

De anders zo propvolle kamer op Q 303 lijkt me ineens nutteloos groot. Op de verlaten britsen zitten nog schaduwen van degenen, met wie ik hier gewoond heb. Ze volgen me met dode ogen en praten tegen me met verstomde monden. Een verstikkende leegte vult de kamer.

Zonder Ji í zou ik van wanhoop kapot gaan. En ook zonder mijn vrienden en het werk - een kleine pleister op de wond.

Ik leer zelfstandig kiesvullingen aanmaken, het kaartsysteem bijhouden, met het röntgenapparaat werken en zelf gipsafdrukken maken. Ik heb zo'n idee dat de dokter tevreden over me is en ik ben het niet minder over mezelf. Alleen de kaakoperaties zijn bepaald geen succes. Wanneer ik voor de eerste keer moet assisteren bij het weghalen van een wortelpunt - en ik hoef alleen maar af te zuigen en met een haak het openliggende vlees vast te houden - ga

ik bijna van m'n stokje bij het zien van die gapende wond. Dokter . moet als de bliksem inspringen.

Ook als er kiezen moeten worden getrokken, ben ik niets waard. Het idee alleen al dat de kies, die ik plaatselijk aan het verdoven ben, zo meteen die kaak uit moet, maakt me zo wee van binnen, dat ik beverig het verdovingsmiddel alle kanten opspreekt, behalve daar, waar het hoort. De patiënt proest en hoest en begint zelfs akelig rood aan te lopen. De dokter heeft z'n handen vol aan hem.

Ik kan me beter maar bij het aanmaken van vullingen houden, vinden ze.

Maar het heeft Uli wel op een idee gebracht. Ze wil ineens anesthesiste worden en alles weten over verdovingen, narcoses. Op een dag zie ik hoe ze met een injectiespuit van een afstandje op een levenloos doel spuit. Net een hypnotiseur. Om je kapot te lachen!

Als het om materiaal-verspillen gaat, heeft Uli een onuitputtelijke fantasie. Maar omdat ik zelf zo'n modderfiguur heb geslagen, kan ik haar moeilijk op haar kop geven.

Sinds Jarka weg is en ik alles met Ji í samendoe, is onze meisjescommune uit elkaar gevallen. Liana begrijpt dat en vindt het vanzelfsprekend. Van alle pakjes die ik krijg stop ik haar toch iets toe.

‘Nu ben jij mijn man en ik ben je vrouw,’ zeg ik tegen Ji í, wanneer hij op een dag zijn middaghap bij me komt opeten.

Ik doe net als ik het tante Marie heb zien doen: die gooide haar portie eten altijd bij die van oom Eman, husselde alles door elkaar, lengde het met water aan en probeerde met wat ze toevallig had nog van het eten te maken, wat ervan te maken viel. Op het kookplaatje roer ik van margarine en wat meel een sausje, daarin wat ‘wildpastei’, die we voor ons ghettogeld kunnen kopen - een van de schaarse artikelen overigens. Ziezo, binnen een paar minuten hebben we meer eten!

Ji í volgt mijn kookkunsten met een glimlachje van: och, gut, kijk haar 'ns! Maar even later zit hij dan toch maar heerlijk te smullen.

‘Je kan zó trouwen, zie ik. Koken kan je al als de beste,’ zegt hij waarderend.

‘We zijn toch al bijna man en vrouw,’ antwoord ik, ‘op een paar kleinigheden na.’

Hij legt zijn lepel neer en trekt me naar zich toe.

‘Welke kleinigheden, Roodkapje? Vertel op!’ fluistert hij met een klein stemmetje. Zijn ogen één dwingend verlangen.

Ja, dát ken ik! Hij zoent me op mijn ogen, mond, hals. Zijn handen glijden bij mijn hals mijn bloesje in en blijven op mijn hart rusten. En dat slaat alarm.

‘Nee, dat mag je niet doen,’ fluister ik buiten adem. Ik voel hoe ik afglij, wegzink.

‘Nee, nog niet...’

Op een zwart meertje zwemmen twee witte zwanen en slaan met hun vleugels tegen een betonnen dam.

Ik maak me los uit die gevaarlijke omhelzing, breng mijn bloesje in orde en, zoals het altijd gaat in zo'n situatie, zeg ik oertuttig: ‘Wil je niet meer eten?’

Hij duwt zijn bord weg en staat op. ‘Je houdt niet van me.’ Hij loopt naar de deur. ‘Kouwe kikker!’

En dat had hij niet moeten zeggen.

Ik begraaf mijn gezicht in het kussen en begin te huilen.

Ik hoor hem terugkomen, hij gaat op zijn knieën naast mijn brits liggen en slaat zijn armen om mijn benen.

‘Vergeef me, Roodkapje, zo heb ik het niet bedoeld. Maar ik verlang zo erg naar je. Ik ben bang dat ze ons uit elkaar zullen rukken en dan hebben we geen tijd meer.’

‘O, Ji í, liefje, lieve, gekke Wolf!’ Een teder gefluisterde, snelle vergiffenis. ‘We moeten geduld hebben. We horen bij elkaar, daar kan niets en niemand iets aan veranderen. Onze liefde moet ruimte hebben, en licht en een betere tijd, zonder angst voor de toekomst. Wat is liefde, die sterft van angst?’

Hij knielt aan mijn voeten, zijn hoofd in mijn schoot en alle boze woorden ver weg.
Ik streek hem over zijn haren en het is of de regenboog een brug voor ons spant.

Onverwacht valt Liana binnen. Ze mompelt haastig zoiets als dat ze vergeten heeft te kloppen.

Ji í springt overeind.

‘Kan je dit ding repareren?’ vraagt ze en uit haar zak haalt ze een knijpkat. ‘Het miauwt niet meer.’ Ze drukt de twee armpjes van de noodzaklantaarn tegen elkaar. Geen geluid!

‘Hoe wist je dat ik hier was?’ vraagt Ji í nogal overbodig, terwijl hij een schroevendraaier zoekt.

Liana lacht alleen maar. ‘Kan je het repareren of niet?’

Hij peutert even in de dynamo, resultaat nulkommanul, steekt de knijpkat in zijn zak en zegt: ‘Weet je wat, schoonheden? Die reparatie komt later wel. Mag ik jullie uitnodigen voor een interessante tentoonstelling? Bij J.W.’

Hij neemt ons op sleeptouw naar een aangrenzend blok, waar een man woont die ik nog niet ken: J.W.

Wie is J.W.? Waarom heeft Ji í het nooit over hem gehad?

‘Vertel 'ns...’ vraag ik onderweg.

We lopen langzaam, steeds langzamer, want zo één-twee-drie is dat niet verteld.

J.W. hoort tot de generatie beeldende kunstenaars van middelbare leeftijd. Met een van de eerste transporten is hij naar Terezín gekomen. Meteen na aankomst werd hij bij de groep prominenten ingedeeld. Ze hadden hem nodig, daarom kreeg hij het speciale voorrecht samen met zijn vrouw, zoon en dochter te wonen, in één kamer van een oud huis. In die kamer is ook zijn atelier. De Duitsers laten hem van alles voor hen opknappen. Hij moet plattegronden tekenen, grafisch werk doen en tekeningen maken, die het

kampleven mooier voorstellen dan het is. Zo komt het dat J.W. twee soorten werk maakt, die geen verfspat op elkaar lijken. Het eerste soort is waarheidsgetrouw, écht - een aanklacht. Dat moet hij voor de Duitsers verstoppen. Het andere soort is niet 'aanstootgevend', maar daarin moet hij wel zijn eigen scheppende identiteit verloochemen. Van de Duitsers krijgt hij penselen, verf en doek. In ruil daarvoor moet hij goed werk leveren. Goed, in hún ogen dan! Hij betaalt die soort belasting om tenminste nog zo'n beetje op zijn eigen, échte manier te kunnen doorschilderen.

De onderwerpen voor zijn wáre schilderijen bieden zichzelf aan: overvolle woonbarakken met stapelbritten; rijen mensen bij de keuken; aardappelschillers; gevangenen, gereed voor transport; oude mensen, die luizen uit de naden van hun kleren peuten. Hij is een realistisch kunstenaar en zijn doeken geven griezelig goed de treurige stemming in het kamp weer.

Hij hoopt dat zijn werk ooit een vuriger getuige van de kampellende zal zijn dan droge getallen en feiten. Hij hoopt dat zijn goed verstopte doeken het wél zullen overleven.

Op een dag ontdekten de Duitsers dat J.W. knap in portretten is. Die gaven probeerden ze zoveel mogelijk uit te buiten. Want ze wilden voor later een herinnering hebben aan de tijd, waarin ze heersers over leven en dood waren en hun beruchte uniformen droegen. Daarom kreeg J.W. het bevel portretten te gaan maken. Niet aan de hand van een kiekje of zo. Nee, de heren zaten in levenden lijve model. Dat was de moeilijkste en zwaarste opgave voor J.W. Hij was bang dat zijn hand zou beven, of dat zijn opdrachtgever niet tevreden zou zijn. Maar weigeren kon hij niet.

Als eerste moest hij Rahm, de kampcommandant in hoogst eigen persoon, portretten. Zijn werk viel in de smaak en in geen tijd kwam de hele kampleiding poseren.

J.W.'s vrouw was er kapot van.

Op een dag kwam Heindel, de meest gevreesde SS-er, naar hem toe. Wijdbeens monsterde hij de schilderijen aan de muur - allemaal neutrale voorstellingen met vredige onderwerpen.

‘Je kunt er wat van, Jood,’ merkte hij grijnzend op en ging voor de schilder staan. Onverwacht hief hij de zweep in zijn hand op. Met het dunne eind raakte hij lichtjes de kin van de schilder. ‘Nu ga je mij schilderen!’

Met de zweep duwde hij de kin van J.W. wat op, steeds hoger en hoger. Het hoofd van de schilder bleef krampachtig achterover gebogen.

‘Voortaan zijn wij vaker samen, begrepen? Je zou het... samenwerking kunnen noemen.’

Heindel zweeg, maar al die tijd hield hij het hoofd van de schilder met zijn zweep in bedwang. Zijn stem was net zo slijmerig als zijn glimlach.

‘Ik heb me degelijk over je laten informeren, nu ik voor je poseren ga. Ik weet dat je vrouw laatst een miskraam heeft gehad en dat je een mooie dochter hebt. En ook een zoon, Heinrich, hè? Een mooie, oud-germaanse naam. Je hebt smaak! Zo te zien zullen we het goed met elkaar kunnen vinden. Ik ga je zelfs voor je werk belonen. Als je je best doet, kan ik je garanderen dat jouw gezin bij elkaar blijft. Dat moet je toch wel wat waard zijn, nietwaar?’

Na deze woorden trok hij onverwachts de zweep terug. Het hoofd waar hij het woord toe richtte schommelde wat, maar bleef toch recht op de hals zitten. De schilder wankelde even, maar de SS-er hield het waarschijnlijk voor een buiging en tevreden met zichzelf ging hij weg. In de deuropening draaide hij zich nog even om en zei afgebeten: ‘Morgen beginnen. Zorg dat je klaar bent.’

Wat er toen volgde, leek een boze droom voor J.W. Hij at niets, sliep niet, hij werkte alleen maar. Elke gezichtstrek van zijn wrede model kende hij van buiten en hij ontdekte daarin diens ziel. Hij schilderde de satan en voelde dat het

zijn meesterwerk zou worden. Daardoor drong hij door tot de kern van de hel, tot de essentie van het kwaad. Onder het masker - dat hij niet durfde weg te laten - onthulde hij de gedrochtelijkheid van het kwaad. Hij schilderde met zijn eigen bloed en daarom schilderde hij eerlijk.

Hij schilderde het duurste schilderij ter wereld.

Heindel was met zijn portret hoogst tevreden.

Verrukt draaide hij rond de schildersezal, bekeek zichzelf van alle kanten en op zijn gezicht verscheen een uitdrukking van opperste vervoering.

Kijk, kijk! De Narcissus van de twintigste eeuw!

Toen het schilderij afgehaald was, zat de meester lang voor de kale ezel en staarde in het niets, alsof hij de duivel zelf tartte.

Kort daarna kreeg hij zijn beloofde beloning. Zijn zoon Heinrich werd met het eerstvolgende transport weggevoerd.

Kleintjes en onder de indruk van Ji í's verhaal zit ik naast Liana en Ji í in het atelier en bekijk verbijsterd, maar ook nieuwsgierig, de ongewone omgeving. In de kamer staan geen britsen, maar echte bedden. Een paar planken met boeken, rond de tafel stoelen met een rieten zitting. Op de vloer blinde lijsten, kapotte doeken, jampotjes met penselen. Op de ezel een schilderij in opzet, van een zwartharig meisje. Ze ziet eruit als Carmen.

‘Dat is Eva, mijn dochter,’ zegt de schilder. ‘Jullie zullen haar zo meteen wel zien.’

Hij schenkt slappe thee in kopjes zonder oortjes en zet een doos biskwietjes op tafel.

‘En dit is Heini. Hij was, net als Eva, dikke vrienden met Ji í.’

Op een plaatje zien we een lachend jongensgezicht met ruige wenkbrauwen. Toch vreemd dat Ji í me nooit iets

over Heini verteld heeft. Ik vertrouw hem alles toe, heb hem zelfs over Bubi verteld.

De schilderijen aan de muur zijn licht van kleur, of ze je willen troosten. Maar de schilder laat ons ook zijn andere werk zien, dat hij uit een verborgen schuilplaats op zolder tevoorschijn haalt.

Als Eva komt, groet ze eerst Ji í, maar tegen Liana en mij is ze net zo vriendelijk. Ze neemt ons mee naar haar koninkrijk - een hoek in de kamer achter een gordijn. We mogen haar tekeningen zien. Haar talent heeft ze zeker van geen vreemde.

Wanneer het gaat schemeren, brengt ze ons een eindje weg. Wij moeten beloven dat we zullen terugkomen.

Pas als ik weer alleen ben en op mijn brits lig, mijn ogen op het bladderende plafond gericht, word ik doodziek van ellende. Ik heb nu tantes brits en voel nog de omtrekken van haar lichaam. Ik hoor haar stem, zie haar bewegingen, voel haar troostende aanwezigheid. Achteraf komt elke kleinigheid van ons samenzijn weer bij me boven. Een schrijnende opluchting voor me.

Ik wil er niet aan denken dat er iets met hen gebeuren kan. Ik kan en wil de vreselijke geruchten niet geloven, die vorig jaar augustus de ronde deden na het vertrek van één van de transporten. Elk transport hoeft immers niet hetzelfde lot te wachten?

Vandaag mag niemand het huis uit. In de straten staan wachten opgesteld. Maar ondanks de strenge maatregelen hebben een paar gevangenen een stoet kinderen ontdekt. Kinderen van alle leeftijden, elk met een klein bundeltje bij zich. Angstig kijken ze rond. Allemaal zijn ze vermagerd en verwaarloosd, een enorme angst in hun ogen. Ze worden naar de ontluizingsdienst gebracht, waar een bordje hangt: ACHTUNG, GAS!

De oudere kinderen kunnen het lezen en als ze bevel

krijgen om zich uit te kleden, beginnen ze in panische angst te schreeuwen: ‘Gas! Gas!’ - en willen weg. Ze verdringen en vertrappen elkaar, niemand kan hun aan het verstand brengen dat ze alleen ontluisd zullen worden.

Het zijn kinderen uit Bialystok. Ze hebben daar meegemaakt hoe een getto werd uitgeroeid. Blijkbaar zijn ze op de hoogte van de gaskamers in de Poolse kampen, waar wij amper idee van hebben.

Na die dramatische ontluising, worden de kinderen naar de geïsoleerde westbarakken gebracht.

Mijn vrees slaat al gauw om in hoop als er berichten uit een gezinskamp te Birkenau komen: de vroegere gevangenen uit Terezín zijn nog in leven. Overal blijde opwinding. De geruchten over gaskamers lijken ineens belachelijk, louter leugens. We hebben het immers van kinderen gehoord? En kinderen hebben nu eenmaal een rijke fantasie! De angst ebt weg en een golf van optimisme en hoop overspoelt ons.

Maar ... waar is dat kindertransport gebleven, dat toen ontluisd werd en dacht dat het vergast zou worden? Sinds het naar de geïsoleerde westbarakken gebracht is, heeft niemand het meer gezien. Nooit meer.

We mogen weer naar de schans. Ji í voetbalt weer en ik laat, verliefd, geen oog van hem af. Ik ben trots op zijn atletische figuur en zijn soepele bewegingen. Als vastgenageld zit ik met opgetrokken knieën op mijn plekje bij de schoorsteen, naast Liana en Eva (de dochter van de schilder J.W.), die een echte, goede vriendin is geworden. Voor mij is het genoeg dat Ji í aan sport doet. Maar Uli is actiever. Die speelt redelijk goed basketbal en heeft - of het er nooit van kwam! - voorgoed haar pop voor de bal geruild.

Ook dokter W. is met het septembertransport vertrokken

en ik heb een nieuwe baas gekregen. Hij komt uit Hongarije en het is een opgaaft ook maar één zinnig woord met hem te wisselen. Waar maak ik me zorgen over? Het is niet eens nodig.

De dokter is een eigenaardig mens. Alles wil hij zelf doen. Wanneer ik bij het eerste spreekuur alle benodigdheden op het tafeltje deponeer, neemt hij me kritisch op en legt daarna alle instrumenten weer nadrukkelijk in het kastje terug. Hij gaat zelf naar de deur om de eerste patiënt te roepen, laat die plaats nemen op de stoel en gaat zelf weer de spulletjes, die hij net opgeborgen heeft, uit het kastje halen. Luidruchtig snuit hij zijn neus en voordat de patiënt iets kan zeggen, steekt hij hem - ràts - het spiegeltje en de sonde in zijn mond en slaat aan het speuren als Sherlock Holmes. Na een poosje klopt hij met het botte einde van de sonde tegen één kies en als de patiënt pijnlijk kreunt, begint dokter innig tevreden te boren. Intussen meng ik de vulling, maar zelfs dat mag niet. Hij steekt de patiënt een tampon in zijn mond en neemt me het glaasje uit de hand. Zelf maakt hij de vulling aan, desinfecteert de instrumenten, ververst water en... grijnst vriendelijk tegen me, alsof hij zeggen wil: kijk, zo doen we het in het vervolg. Jij kunt alleen de patiënten oproepen en hun kaarten bijhouden.

En omdat ik dat meer dan goed begrijp, hoef ik geen Hongaars te leren.

Die avond zit ik te piekeren of ik me nu opgelucht of opgelaten moet voelen over de nieuwe ervaring van die dag. Maar dan komt Ji í binnen met iets heel zeldzaams: een blijke sardines. Van de schilder J.W. gekregen - hij helpt hem af en toe met inlijsten.

Ik wrijf de lekkernij fijn met margarine en zet thee. Al eerder heb ik Ji í willen vragen waarom hij me nooit iets over Heini verteld heeft. Mag ik soms niet alles over zijn verleden weten? Ik wou dat ik zijn gedachten lezen kon!

‘Wolf,’ begin ik voorzichtig en zo neutraal als ik kan, ‘ben je lang met Heini bevriend geweest?’

‘Vanaf de eerste dag hier in het kamp. Waarom vraag je dat?’

‘Zo maar! Jullie waren toch dikke vrienden, nietwaar?’

‘Ja. Wat zou dat?’ Hij lacht, maar het kost hem moeite.

‘Ik dacht alleen...’ Ik zoek naar mijn woorden en voel hoe ik rood aanloop. ‘Ik dacht dat wij tweeën alles van elkaar wisten.’ Mijn stem hapert, ik voel me opgelaten, want... dit lijkt wel een soort verhoor.

Het water op het kookplaatje borrelt. Ji í speelt met de rits van zijn trui. Hij zit zeker met zichzelf in de knoop.

‘Goed,’ zegt hij eindelijk, ‘ik zal het je vertellen. Voor vrouwen kun je toch niets verzwijgen. Ik wou er niet over praten, maar als jij het per se wilt!’ Hij draait zijn gezicht pal naar me toe. ‘Heini en ik hebben elkaar beloofd dat we later zwagers zullen zijn. Dat ik na de oorlog met zijn zus, Eva, zal trouwen. Zo, nou weet je het.’

Ik zucht van opluchting. ‘Zoiets dacht ik al, Wolf. Ik wou het alleen uit je eigen mond horen. En hoe denk je daar nu over? Wil je nog steeds met haar trouwen?’

Ik knijp mijn ogen bijna dicht, trek mijn schouders uitdagend naar achteren. Maar Ji í doet of hij het niet merkt.

‘En jij? Wat doe jij als Bubi komt opdagen?’

Ik weet dat het zijn goed recht is om die vraag op me terug te spelen. Hij heeft me dat zeker allang willen vragen. En het ergste van alles is, dat ik zekerder van hém ben dan van mezelf. Ik tuimel in de val, die ik zelf gezet heb.

De ketel kookt bijna droog, ik moet eigenlijk water bijgieten. Maar Ji í wacht op antwoord.

Ik kan niet anders... ik omhels hem wild, helemaal gek van ik-weet-niet-wat. En laat hij me goed, goed vasthouden!

Zo worden er, ondanks alles, nieuwe, hechte banden in het kamp aangeknoopt. Daar staat dan wel tegenover dat

het aantal zelfmoorden de laatste dagen enorm stijgt. Meestal gaat het om oude mensen, die geen weerstand meer hebben en geen kracht om tegen de onzekerheid en de honger op te knokken. Voor hen is een snelle dood de enige uitkomst.

De jongere mensen proberen een andere uitweg. Er zijn er, die hun nieuwe verhouding willen legaliseren; die op één kaart ingeschreven willen worden als echtgenoten. Zo hopen ze in hetzelfde transport terecht te komen, of allebei te mogen blijven voor het geval de man tot een bevoorrechte groep behoort. Niemand weet of zo'n Terezín-huwelijk ook na de oorlog geldig is. Nummer x trouwt nummer y, niets staat hun bruiloft in de weg als ze allebei meerderjarig zijn.

Het is de eerste bruiloft 'onder de baldakijn' (volgens Joods gebruik), die ik meemaak. Gerta trouwt met haar Deen.

Het majestueuze van de plechtigheid maakt een diepe indruk op me. Wanneer ze naast elkaar staan - vlak bij de satijnen hemel en sterren - vergeet ik de werkelijkheid en ook mijn twijfels of het huwelijk later nog wel geldig wordt gevonden. De woorden, waarmee de rabbi zijn zegeningen begeleidt, begrijp ik niet, maar wel de symbolische gebaren en feestelijke intonatie van zijn stem.

Waarom moet ik me net op dit moment afvragen of er daarboven een wezen bestaat, dat zich God of Jahwe laat noemen? In eider geval trekt Hij zich bitter weinig van ons aan. Die godslasterlijke gedachte over zoveel tegenstrijdigheid laat me niet los. Godslasterlijk, omdat ik onze ondergang niet uit mijn hoofd kan zetten; en ook niet de dood van die ene rabbijn, die van honger stierf, omdat hij geen eten wilde aanraken dat niet koosjer - volgens de voorschriften geoorloofd en bereid - was.

Alsof ik in een schouwburg zit, zo volg ik de gelukkige Gerta met haar uitverkorene. En in plaats van 'God zegene u', wens ik hun '*Hals und Beinbruch!*' - zoals acteurs dat doen.

Oktober 1944

De herfst meldt zich met veel regen en stortbuien. De zon, die de hele zomer lang gul met gouden stralen gestrooid heeft, zakt nu weg, ergens achter een gouden berg en zeven heuvels.

De bode, die me een goede tijding moet komen brengen, is nog steeds niet komen opdagen. Ik druk mijn oor tegen de natte grond en wacht tevergeefs op hoefgeklatter. Nog steeds kan ik geen valbrug laten zakken en geen fanfare ter ere van de bevrijder laten blazen. Ik ben een betoverde prinses, speel met het glazen regenboogappeltje van mijn dromen en wacht op de toverspreuk: het kwaad is overwonnen, je bent vrij; je kunt weer terug naar je kasteel en je vader, de koning, om zijn hals vallen; de treursluiers en het zwartzijden doek kunnen weer van de kantelen verwijderd worden, op de torens zullen weer vlaggen wapperen.

De goede bode komt nog steeds niet. In zijn plaats verschijnt er een andere. Hij heeft een baard en een zwarte mantel en hij komt niet naar mij toe - hij gaat naar de prins, die net zo betoverd is als ik. En hij overhandigt hem zijn boodschap: achter een glazen berg en achter zeven rivieren ligt een rijk in nog zwartere doeken gehuld. Daar moet hij heen - op het ijzeren ros.

De prins komt met zijn boodschap naar de prinses, op het verbroken zegel van het bericht staat het teken van de doodsvogel.

De prins wil eerst met de reus vechten, maar zijn zwaard is van hout, zijn schild van papier en zijn harnas dunner dan een bedelaarskleed. Machteloos kijkt hij naar de treurige prinses, die het glazen regenboogappeltje laat vallen. Het spat uiteen in duizend, flinterkleine stukken.

En dat is het einde van het sprookje, dat ik niet verzonnen heb.

Het einde van alle dromen, van alle hoop.

Ji í moet weg.

De hele nacht zijn wij samen. Onze eerste én onze laatste nacht. Die nacht is lang als het leven zelf. We liggen naast elkaar - Romeo en Julia in het graf. Twee minnaars, die elkaar nooit mogen toebehoren. En zo'n grote liefde is het...

De laatste dag bezoeken we onze liefste plekjes en elk woord blijft voorgoed in mij verankerd.

‘Als het weer volle maan wordt, zullen we elkaar dáár ontmoeten,’ zegt Ji í en hij wijst naar de hemel. ‘Ook al zou ik aan het andere eind van de wereld zijn, dáár zou ik je altijd vinden. Vergeet nooit omhoog te kijken.’

Wat een geluk dat er maar één maan is! Een enkele maan, die de hele wereld met zijn vale schijn overgiet. Met magische kracht trekt hij alle verliefden aan en als hij vol is, heeft hij tovermacht.

‘Ik zal je steeds bij me hebben.’ Hij neemt de rode baret van mijn hoofd en steekt die in zijn overhemd. ‘Akkoord, Roodkapje?’

De wind graait door mijn losse haar als een hark door het hooi.

Ji í doet een paar stappen achteruit en kijkt en kijkt en kijkt, ook al ziet hij niets door zijn tranen.

Drie keer kraait de haan. De prins vertrekt op het ijzeren ros, tegen zijn hart een bloedrode talisman. De hemel huilt met duizend kleine tranen en in het hele koninkrijk is er niet één vrolijk mens.

Tijd

*Het water druppelt-drup
met elke dag meer roest,
het prikkelwater uit
het prikkeldraad-heelal*

*In 't houten kampgezicht
zit houtworm
van niet meer
voor iets gevoelig zijn.*

*Hier zal je dan ook niet
de vogelfluiten horen.
En voor hun tijd vallen
de bloesems van de boom.*

*En langs de vleugel-wieken van gebouwen
(was hier misschien een drukke straat?)
gaan de seconden, tik-stap, onbehouwen
voorbij.
Zandloper van de tijd
vandaag
nu
morgen*

Het hele kamp verandert in een ongelooflijk tempo. Binnen één maand vertrekken er elf grote transporten, de stad lijkt een dode stad geworden. Iedereen heeft een dierbare verloren. Het laatste transport is als een overhoop gehaald dominospel - de tweeën worden van de tweeën, de nullen van de nullen gescheurd. Alles gaat weg: Hollanders, halfjoden, ook Hanka en Ilona, de tweeling.

Ik dwaal door de lege straten en kan het beeld van ons afscheid maar niet kwijtraken.

Toch blijft er nog iemand bij me achter: Liana, Uli, Eva en een trieste Lilka - haar Jakob is met het op één na laatste transport vertrokken. We delen nu hetzelfde verdriet.

Uli, de eeuwige giechel, probeert ons weer bij het normale leven te betrekken. En al is ze de jongste, ze zorgt nu als een moedertje voor ons. We zijn een klavertje vijf aan één stengel. Vijf blaadjes, dicht op elkaar. De een verroert zich niet zonder de ander.

Toevallig worden we ook alle vijf aan het leegmaken van de urnen gezet.

Hoevelen van ons zijn er al omgekomen door honger, ziekte, mishandeling en executie? 10.000? 20.000? Het gewone kampkerkhof kon ze allang niet meer herbergen, al die doden. Daarom werd er in de herfst van 1942 een crematorium gebouwd, zodat de lijken verbrand konden worden. En nu hebben ze zelfs al een tekort aan urnen. Voor de volgenden, voor ons.

Al wordt dit karwei met een heel blik pastei en een zakje suiker beloond, toch voelen we er weinig voor. Liever geen beloning - maar ja, bevel is bevel!

Met een paar honderd mannen en vrouwen gaan we aan de slag. We stellen ons in een rij op en vormen zo een ketting. Aan het eind ervan staat een vrachtwagen. Daarin moet de as uit de urnen gestort worden, die later in de rivier gestrooid zal worden. Waarom, dat vragen we elkaar maar liever niet. Er zijn meer dan dertigduizend urnen - net papieren dozen.

Het motregent en wij zijn net een echte begrafenisstoet. Ik denk aan Jarka en dat gedoe van haar toen met dat lijk. Een leuke herinnering is anders!

‘Het is een klusje als elk ander klusje,’ zeggen we tegen elkaar. ‘Na je dood krijg je tenminste je naam weer terug.’

De papieren urnen zijn van een naamstrookje voorzien.

De ene urn na de andere gaat door mijn handen, van links krijg ik ze van Liana en ik geef ze door aan Lilka. Als bakstenen bij de bouw. Maar van bakstenen kun je tenminste iets bouwen: een garage, een poort, zelfs een huis. Maar hier wordt iets weg gefoefeld, uitgewist, want er mag vooral geen spoortje van achterblijven! Zelfs de as niet, waarin wij eens allemaal zullen veranderen.

Halve draai van links naar rechts. Iedereen bezig met zijn eigen gedachten.

Opeens een schreeuw. De keten van handen wordt verbroken. De rij roerloos: ergens daar achter is er iets ge-

beurd. Via de estafette van stemmen bereikt het bericht me: Miriam heeft haar moeder gevonden.

Eerst begrijp ik het niet en dan zie ik het: een schokkend beeld. Een meisje - een open urn in haar handen - in een shock stopt ze haar zakken vol as. Haar ogen wijd open, haar hals vol rode vlekken, als een krankzinnige en alleen die woorden: 'Mammie, lieve mammie - Mamine ko má!'

Ze gooit de lege urn op de grond en vertrapt die in razernij. Niemand kan bij haar komen. Ze schopt in 't rond en bijt van zich af. Denkt ze dat we haar haar dierbaarste relikwie willen afnemen? Ze verdedigt die als een leeuwin! Op woorden en waarschuwingen reageert ze niet.

Elk ogenblik kan de opzichter komen opdagen. We weten wat haar dan te wachten staat.

Er zit niets anders op! We moeten haar buiten westen slaan.

Een oudere vrouw met een hoofddoek om geeft haar van achteren voorzichtig een flinke klap. Ze pakken haar meteen bij haar armen vast en sleuren haar weg. Alles speelt zich binnen een paar tellen af. Wanneer de opzichter komt, kunnen we zeggen dat het meisje plotseling misselijk is geworden.

Maar wat moeten we nu met die vertrapte urn aan? Die moet weg, dat is een ding dat zeker is. En wel meteen. Maar waarheen? We kunnen hier niet weg, overal staan wachten opgesteld. Nog een geluk dat ze juist op dat ogenblik helemaal vooraan zijn.

Onze hersens werken op volle toeren. Gelukkig niet voor niets. Ik krijg een inval. Die papieren doos is niet zo groot. Met een klein zakmesje, in de vorm van een vis, snij ik de urn aan flarden. Iedereen neemt een stukje en begint te kauwen.

Wanneer de opzichter komt, is de urn spoorloos verdwenen.

Alleen de wind strijkt over de voren in het land en maakt die glad voor de volgende oogst. In de verte zingt de rivier de Eger een treurige psalm.

Achter het crematorium

*Hun lijven strakstijf,
hun trekken ontdaan,
hun ogen starstarend
naar het kaal van de maan.*

*Een touw om hun teen
als een galgestrop.
Monument van papier
met de data erop.*

*Het lijkhuis, waarlangs
grauw Eger-sop gist.
Hoeveel duizenden namen
zijn hier uitgewist?*

*Nog smeulende as
wordt eenmaal een vlam -
waar Wraak al die urnen
als tijdbom voor nam.*

Ik ben weer zover dat ik dit op kan schrijven. Ik probeer het me te herinneren...

Grijze, troosteloze dagen vormen het herfstmozaiek. Bij de geestelijke uitputting komt nog de lichamelijke. Maar het meest van alles ga ik kapot aan een slopende slaapzucht. Zelfs op klaarlichte dag loop ik te doezelen.

Op een keer merkt dokter L. het ook en hij stuurt me door naar zijn collega, de neuroloog. Die onderzoekt me en stuurt me meteen naar het ziekenhuis in de Elbe-kazerne.

Eerst een ruggemerg-punctie en dan de uitslag: mijn toestand is ernstig. Ik moet daar blijven met een besmettelijke hersenvliesontsteking. Ik heb er te lang mee doorgelopen.

Ik kan mijn hoofd niet meer bewegen en ben uitgeteld door de hoge koorts. De gevreesde ziekte is niet meer te keren en ik krijg de volle laag. Wazig herinner ik me het ogenblik dat ik in bed gestopt word, boven me zwemmen vriendelijke ogen achter een zwaar brilmontuur. Daarna zink ik weg in een duisternis van lange, lange weken; in een slaap als van Doornroosje. Een barmhartige slaap, die me uit de hel van herinneringen bevrijdt. Ik worstel, tussen leven en dood. Mijn lichaam, uitgemergeld en ondervoed, weigert terug te vechten. Vroeger wou ik altijd dolgraag de hele barre winter lang doorslapen en pas tegen de lente wakker worden, net zoals een beer of een das. Nu lukt me dat bijna.

1945

Van de jaarwisseling heb ik geen flauw benul, maar niet lang daarna registreren mijn verlamde zinnen dat wij al in een nieuw jaar leven. Zoals iedereen, die van de grenzen van het hiernamaals terugkeert, vraag ik me af, waar ik ben en hoeveel kalenderblaadjes de hand van de tijd intussen heeft afgescheurd.

Wanneer ze me plechtig verzekeren dat ik zojuist voor de tweede keer geboren ben en wel in het nieuwe jaar, slaap ik weer tevreden in. Maar tussen slapen en waken zijn er heldere ogenblikken, die ik mij herinner: mijn ogen reageren weer op het licht en vooral - ik begin weer te eten.

Begin februari sta ik voor het eerst op en loop naar het raam, waar sneeuwvlokken dwarrelen. Vanaf de dakgoot hangt een zilveren ijsbaard. Als een verpleegster komt zeggen dat er beneden bezoek voor me is, voel ik het nieuwe bloed door mijn aderen stromen - een golf van overstelpende vreugde en levenslust, die ik na zoveel pijnlijke verliezen niet meer voor mogelijk heb gehouden.

Met mijn hoofd tegen de tralies gedrukt kijk ik vanuit het raam naar de vier meisjes, die daar beneden met rode neuzen en rode huilogen met een witte zakdoek staan te zwaaien - net of ze zich overgeven. Ze wijzen en trekken gezichten: flauw dat we niet bij je mogen komen omdat je nog in quarantaine bent.

Meer kunnen ze me niet melden, want ik moet mijn bed weer in. Mijn hoofd tolt, maar de kamer ademt een behagelijke warmte uit en op het tafeltje staat een kommetje soep, waarin ik - voor het eerst sinds lang - flinke trek heb.

Vanaf die dag komen ze dagelijks langs. Ze brengen zelfs kleine Eva mee. Na elk bezoek voel ik me beter. Dokter

K. is hoogst tevreden over mijn toestand. Hij heeft meer dan de gewone aandacht voor me. Vaak gaat hij op de rand van mijn bed zitten om iets moois tegen me te zeggen. Maar als ik blijf zeuren dat hij me meer over de buitenwereld moet vertellen, antwoordt hij ontwijkend: ‘Wie teveel vraagt, komt niet veel aan de weet.’

Ik leef als onder een glazen stolp en kan niet begrijpen dat daarom elke geestelijke belasting fataal voor me kan zijn.

‘Hersens zijn geen gebroken arm of been,’ legt de verpleegster me uit. ‘Het is een ingewikkeld mechanisme, waar we geen sleutel op hebben, alleen maar een grove looper. Dat wel.’

Ik probeer dus alle trieste gedachten meteen van me af te zetten en mijn geheugen niet te pijnigen. Maar ik besef wel dat je het leven pas mooi begint te vinden als je het bijna kwijt bent geraakt.

4 februari 1945

‘Wie teveel vraagt, komt niet veel aan de weet,’ heeft de dokter tegen me gezegd. Om me te sparen!

Maar vandaag... er hoeft maar iets te gebeuren en dan hou ik het niet meer uit. Wanneer iemand op zaal me waarschuwt dat buiten een van mijn vriendinnen staat, denk ik meteen in paniek: Er is iets!

Uli, Uli, alleen, zonder de anderen. Waarom zwaait ze niet, zoals anders? Waarom staart ze zo naar me, alsof haar ogen me door het raam, door de tralies naar buiten willen trekken? Haar lippen bewegen. Wat wil ze me zeggen? Of wil ze me iets vragen? Waarom is ze niet op haar werk, op dit uur van de dag?

Uli... Uli... ik adem haar naam als een zucht door de tralies tegen het glas, terwijl ik haar zie wegsloffen, verder, verder... weg.

Wèg!

Uli weg? Op transport?

Mijn gil bevriest alles in de ziekenzaal wat nog probeert te leven. Het kost de verpleegster niet veel moeite om mijn krachteloze vingers van de onwrikbare tralies los te wringen, om mij - half dragend - weer op mijn bed te krijgen.

‘Niet weggaan,’ smeek ik. ‘Uli? Op transport?’

Ik zie dat ze aarzelt. Ik mag immers niet vragen, niet weten. Of wil ze me niets vertellen, omdat ze - net als veel Tsjechen - niet veel met de buitenlanders op heeft? Heeft Uli dan toch gelijk gehad toen ze zich daar een keer over beklaagde?

Ik kijk naar de harde lijnen in haar gezicht, de verbeten trek om haar mond. Misschien vindt ze het zelfs ‘goed’ als Uli voor altijd verdwijnt.

Achteraf schaam ik me dat ik zoiets ook maar één moment van haar gedacht heb.

‘We weten niet wat we ervan denken moeten,’ fluistert ze en haar arm knelt als een schroef om me heen, of ze me nog steviger, veiliger vast wil houden. ‘Vanmorgen was er een oproep dat we ons kunnen melden voor transport naar Zwitserland.’

‘Zwitserland?’ fluister ik terug, ongelovig. Zwitserland, de vrijheid, waar geen kampen zijn. ‘Zeker alleen de Hollanders en de Denen en de Duitsers?’

Ze schudt haar hoofd. ‘Ook Tsjechen, Hongaren en... maar natuurlijk niet iedereen. Niet de gemengd gehuwden, niet de doktoren, de advocaten, de prominenten - die hier een baantje hebben. En zeker niet de vrouwen, die familieleden op transport hebben. Ze zijn zeker bang dat die de vrije wereld vertellen zullen hoe het hier werkelijk is.’

‘Hoeveel gaan er? En hoe weten ze dat het echt naar Zwitserland is?’

‘Dat is het juist. Daarom weigeren de Tsjechen om zich op te geven.’

‘Maar als het nu echt Zwitserland is?’

Met een medelijdend gebaar legt ze haar hand op mijn voorhoofd en haar ogen zeggen: zieke, zwakke sufferd!

Ik probeer haar op het bed terug te trekken, wanneer ze bruusk opstaat. Nu weet ik nog niets over Uli, over wat er daarbuiten aan de hand is.

‘Werken maar weer,’ zegt ze met een bitter lachje. ‘*Arbeit macht frei!*’ - zoals er opbeurend boven de kamppoort vermeld staat. ‘Werken maakt je vrij, maar wel verrekte moe.’

De rest van die dag lig ik roerloos te wachten op het minste gerucht dat me wijzer kan maken. Ik ga alleen even naar het raam wanneer de meisjes - op de afgesproken tijd - beneden staan te zwaaien. Uli is er niet bij. Heeft ze zich opgegeven voor dat transport? Malle, lieve Uli, met haar zonderlinge invallen. Ik gun het haar zo áls het haar lukt, áls dat transport echt naar Zwitserland gaat. Maar wie weet of voor de Germaanse *Herren* Zwitserland niet toevallig in een Poolse of Duitse gaskamer ligt?

's Avonds horen we meer. Die middag moesten de gegadigden voor Zwitserland zich melden bij de *Dienststelle*. Eindeloos vragen beantwoorden: beroep, waar uitgeoefend, laatste woonplaats.

Slotvraag: ‘*Wollen Sie gerne fahren?*’ En daarna het allesbeslissende stempel, ook voor de familieleden.

Is het Uli gelukt? ‘*Wollen Sie gerne fahren, Uli?*’

Uli is gek genoeg om te vragen: ‘Wáár ligt Zwitserland?’

Maar, meisje, wat heb jij dan uitgevoerd onder de les daar in Holland? Aardrijkskunde, over onze mooie wereld!

5 februari 1945

Iedere keer als de deur opengaat en een vlag koude lucht binnen laat, verwacht ik ook een vleugje nieuws. En het komt, al is het niet veel. Maar ik kan me voorstellen wat zich daarbuiten afspeelt.

Om half drie vannacht kwamen de definitieve oproepen

voor diegenen, die uitgezocht waren voor het Zwitserse transport. Strikt bevel: ze moeten er allemaal netjes uitzien en mogen geen 'zachte' bagage meenemen - geen pakken en pakketten. Dat zou maar een haveloze, slordige indruk maken. Terezín is immers 'de stad', die de *Führer* aan de Joden schonk!!

Om acht uur 's ochtends in de Sluis, ieder met één koffer en één deken. De Sluis betekent: eindeloos wachten, een eeuwigheid van je onzeker voelen, van twijfel en je bijna tegen beter weten in vastklampen aan het ongelooflijke - we gaan naar Zwitserland. Of toch niet? Maar waarom maken ze anders zoveel omslag met ons? Waarom krijgen we zo dreigend toegebeten dat we na onze aankomst niet moeten proberen gruwelsprookjes over het kamp te vertellen? Want de arm van Duitsland reikt ver!

Al die speciale moeite kan toch niet voor niets zijn?

Om vier uur die middag zijn ze in de trein gegaan. Niet in veewagens, zoals bij andere transporten. Maar in echte treinen, met coupé's. Alleen het volstouwen was hetzelfde.

Vanwaar ineens die 'menselijke' behandeling? En waar komen die nooit verwachte reispakketten met vitamine, witbrood, pasteitjes, melkpoeder en margarine vandaan?

Om half zes is hun trein vertrokken.

En Uli? Het heeft geen zin om bij het raam te wachten. De meisjes zijn al langs geweest. En Uli was er weer niet bij. Het heeft geen zin, want het is al donker.

10 februari 1945

Is het weer zo'n gerucht - bonkesj - of is het waar? De trein is van Terezín via Cheb/Eger, Neurenberg, Augsburg, Ulm, Friedrichshafen in Konstanz aangekomen.

Hoe vaak hebben ze onderweg stil gestaan met de doodschrik in hun harten: is dit het eindstation? Dus toch geen Zwitserland!

Hebben ze de namen kunnen lezen van de stations, die ze passeerden, om zekerheid te krijgen?

Aardrijkskunde is toch een vak op leven en dood!

En hoe hebben ze zich gevoeld toen die trein bij de zoveelste stop nooit meer op gang leek te komen? Toen alle koffers het perron op gegooid werden? Wanneer ik erbij was geweest, had ik ook niet geloofd dat het alleen maar gebeurde, omdat er iets met een wagon aan de hand was - warmgelopen. En ik zou net zo sprakeloos van verbazing zijn geweest toen er - niet te geloven - een nieuwe wagon aangekoppeld werd. Inladen, instappen, propvol iedere coupé, de kinderen bezig houden, de hele nacht door, langzaam rijden, zo langzaam over vernielde rails... en veel militairen.

Is het waar dat ze de volgende dag zoveel verwoeste steden hebben gezien? Hebben mógen zien? Duitsland is toch onoverwinnelijk? Zo is het er bij ons ingestampt. En wat voor een gevoel moet het geweest zijn toen in Ulm door de bewakers in de trein werd meegedeeld, dat iedereen zijn ster mocht afdoen?

Maar, met of zonder ster, ze moeten verstard zijn van schrik toen de trein die hele nacht in de buurt van Konstanz bleef staan. Was hun transport te vroeg aangekomen? Was het toch een valstrik? Wilden de Zwitserse autoriteiten hen toch niet opnemen? Geen enkele inlichting, alleen die sluipende angst en je groot houden tegenover de kinderen. Opgewekt doen alsof je niet dicht op elkaar gepakt eindeloos onderweg leek, eindeloos vaak gestopt had, en iedere stop kon het fatale eind betekenen.

En toen, om tien uur 's ochtends, op 7 februari, is de trein - ongemerkt bijna - de Zwitserse grens over gereden. De inwoners van Kreuzlingen brachten appels en sigaretten. Maar die gaven moesten even wachten. Want de belangrijkste gaven waren op dat moment de omhelzingen van onze mensen. Iedereen omarmde iedereen, wist met zijn gevoel en houding geen raad, kuste en omhelsde. Kuste en omhelsde de vrijheid in de ander.

Iemand in ons kamp moet het zo letterlijk gehoord hebben van een bewaker, die met de trein was meegestuurd. Alleen de ergste pessimisten weigeren het te geloven. Ze boren de verwachtingen de grond in met maar één vraag: ‘Waarom?’ Waarom dit ene transport? En waarom nu pas?

Zijn onze mensen geruild tegen medicijnen? Daar houden we het maar op. Want zieken zijn er altijd, en medicijnen zullen er altijd nodig zijn.

Zieken... mijn blik dwaalt door de ziekenzaal. Hoelang nog? Ik moet eruit, naar buiten, hóren, wéten.

De tralies voor het raam zijn magneten geworden, die me onverbiddelijk naar zich toetrekken als een nietig ijzergruisje. Want van mijn ijzeren wil is niet veel meer over.

Ze staan er weer, de meisjes. En Uli is er weer bij, apart van de anderen, zo verloren.

Voor mijn ogen lost ze op in een waas van tranen. Huilen? Waarom huilen? Omdat Uli nu vrij en veilig in Zwitserland kon zitten?

Nee, huilen van opluchting. Uli is er nog en straks zullen we weer met ons hele groepje bij elkaar zijn. We hebben elkaar nog. Egoïste! Maar het is een fijn gevoel.

Maart 1945

Begin maart - dat is ook zo, mijn jaardag; en twee jaar, twéé jaar al weer geleden kreeg ik mijn oproepkaart, thuis in Praag - begin maart, ik mag het ziekenhuis uit. Mijn kleren slobberen om me heen, ik moet ze met een touwtje bij elkaar halen. Zelfs mijn schoenen zijn me te ruim. Mijn haar is dof. Als ik mezelf in de spiegel zie, is het een ontmoeting met een vreemde. De aderen op mijn armen zijn door de prikken zo toetgetakeld, dat ik de injecties op het laatst in mijn pols moest hebben. Om over mijn billen maar te zwijgen! Hoofdzaak, ze hebben me weer opgelapt en in elkaar geflanst.

De lentewind vliegt ruw in mijn gezicht, het licht verblindt me.

De meisjes staan als een erewacht naast me. Na een paar stappen blijf ik stilstaan om het beeld van de straat - dat nog in het negatief opgesloten lag - in de ontwikkelaar te dompelen. Pas nu begin ik de silhouetten van huizen te onderscheiden, het beeld wordt scherper.

In de straten heerst een drukte, die me van mijn stuk brengt.

‘Hoe zijn al die mensen hier ineens beland?’ vraag ik.

‘Je hebt grote gebeurtenissen verslapen,’ antwoordt Liana. ‘De joodse helften van gemengde huwelijken zijn ook naar Terezín gebracht. Nu is er niemand meer veilig.’

Ik raak helemaal van de kaart.

‘Het eerste transport is al in januari gekomen. Ze wonen in de barakken op de schans. Het ene transport na het andere.’

Moet ik bang zijn? Blij? Dit gaat ook óns gezin aan.

De dagen, die volgen, zijn vol wachten op moeder.

Niet moeder komt, maar wel tante Marta en meteen ratelt ze alle nieuwtjes af.

‘Je moeder hoef je niet zo gauw te verwachten,’ zegt ze alsof ze mijn gedachten lezen kan. ‘De Duitsers hebben haar nog nodig. Ze werkt in twee ploegen: 's morgens in het ziekenhuis en 's avonds ruimt ze de woningen op van mensen, die op transport zijn gesteld. Ze gaat bijna onder al dat werk door, die stakker! Ze slaapt bijna niet meer dan een paar uur per dag, maar zo probeert ze in Praag te blijven, zodat jij straks weer een tehuis zult vinden.’

‘Vader is er toch nog?’ vraag ik, maar tante laat me niet uitpraten.

‘Nee, beste meid, die zit al zeven maanden in een concentratiekamp. Er is bij jullie veel veranderd. Vorig jaar deed de Gestapo een inval bij jullie thuis. De hele woning hebben ze overhoop gehaald. In de boekenkast hebben ze papieren gevonden... dus namen ze je vader op staande voet mee. Je moeder werd ook verhoord. Dat heeft haar twee tanden en haar bril gekost.’

Ik probeer me moeder voor te stellen zonder bril - na haar operatie aan staar kan ze niets zien zonder bril. En ik denk aan vader, die nooit wou dat iemand in zijn boekenkast rommelde. Daar was hij bijna allergisch voor. Elk boekje in zijn boekenkast was voorzien van een kaartje en volgens alfabet gerangschikt.

Gesteld dat vader zich politiek ergens mee ingelaten had, dan kon moeder er niets van weten en ik ook niet.

De angst laat me niet los. 'Hoe maakt vader het? Schrijft hij?'

'Maak je maar geen zorgen, hij leeft. Maar van jou hebben we nooit één letter ontvangen.'

'Ik heb toch een paar kaartjes gestuurd...' Ik zwijg even. Pas als ik alle nieuwtjes een beetje heb verwerkt, vraag ik: 'En wat doet Bubi?'

Tante is haar spullen aan het uitpakken. Ze is in de vrouwenkazerne ingekwartierd.

'Bubi?' Hulpeloos houdt ze een jurk aan een hangertje op in haar hand en kijkt rond naar een kast. Nop! Ik wijs haar op een spijker aan de muur. 'Bubi is ook weg, ergens in Duitsland. Ze probeerden hem vrij te krijgen, maar daar wou hij niks van weten. Hij was, geloof ik, blij dat hij van zijn stiefvader af was.'

Als de jurk en de jas netjes aan een hangertje aan de spijker hangen, haalt tante uit een gummi zakje haar tandenborstel en tandpasta, zoals ze dat de eerste dag in een hotel zou doen.

Ik wacht... wanneer haalt ze haar wekker tevoorschijn om die op te winden?

Eindelijk zit ze en neemt me op van kop tot teen. Niet één woord van medelijden over mijn bouwvallig uiterlijk - ik ben er haar dankbaar voor - maar iets zeggen moet ze.

'Je bent een hele meid geworden. Stukken groter, hè?'

Ze strijkt me over mijn haar en vraagt naar Jarka en de anderen. En zo zitten we te praten over droeve, maar ook over vrolijke dingen en proberen de weg naar elkaar te

vinden, ook al hebben we elkaar voor de oorlog alleen met de Kerst en verjaardagen gezien.

Mijn benen zijn nog zo slap als van een pasgeboren veulen wanneer ik weer goedgekeurd word om aan het werk te gaan. Een paar dagen geleden ben ik mijn oude werkterrein gaan verkennen en zo weet ik alles van alle veranderingen. Ik ben blij dat mijn plaats niet door een ander ingenomen is.

De dokter, met wie ik deze keer ga samenwerken, is een Tsjech, dr. S., en zijn vroegere spreekkamer in Praag was in onze buurt. Van de oude ploeg is alleen Uli over.

De eerste dagen ben ik doodop, maar al gauw wen ik aan het hoge tempo van dr. S., want hij wijdt me hulpvaardig in alle medische geheimen in, en neemt me zonder drang of dwang aan het handje het pad van de wetenschap op. Het is een belevenis om met hem samen te werken. Hij behandelt me als zijn gelijke en ik krijg weer vertrouwen in mezelf.

Uli doet nu mijn vroegere werk, maar het kaartsysteem vertrouw ik haar toch niet toe. Daarin heeft elke gevangene nog zijn eigen naam en met elke kaart bewaar ik ook een stukje van zijn menselijke waardigheid.

De naam, die ik op een dag in blokletters op het groene kaartje invul, valt me meteen op. Ja... voornaam en leeftijd kloppen ook...

Een stevige man met grijs haar, een haviksneus, brede kin met een ondiep kuiltje staat voor me. Ik zit hem zo nadrukkelijk op te nemen dat hij met zijn hakken klakt en zijn borst vooruitsteekt, als bij een keuring.

‘Je zou niet zeggen dat ik Abraham al gezien heb, hè, zusters?’ Kennelijk verslijt hij mijn belangstelling voor iets anders! ‘Alleen dit hier begint me in de steek te laten,’ zegt hij opgewekt en hij laat zijn gebit zien.

Ik voel het bloed naar mijn wangen vliegen, ik móet zekerheid hebben. ‘Kent u Kladno, de mijnwerkersstad?’

Hebt u misschien drie zoons?’ vraag ik op goed geluk.

Hij kletst met zijn vlakke hand tegen zijn dij en buldert verbaasd: ‘Nou, en of! Maar hoe weet u dat allemaal?’

Dus toch! Hij is het! De vader van Ji í! De oproerkraaier en krachtpatser, de grote versierder! Precies zo heb ik me hem voorgesteld uit Ji í's verhalen.

Ik steek hem mijn hand toe en zeg: ‘Ik ben de vriendin van uw Ji í. En u bent... Blauwbaard!’

Die bijnaam is eruit voor ik het weet. Maar nu begrijpt hij misschien dat hij met mij geen geintjes hoeft uit te halen.

Hij omhelst me zo dat mijn botten ervan kraken.

‘Ik zei dat wel elkaar veel te vertellen hebben. Maar eerst deze kleinigheid afhandelen.’ Hij haast zich naar de stoel om alles zo vlug mogelijk achter de rug te hebben.

Ik leg de tang vast klaar.

Zo kom ik aan de weet dat Ji í in het kamp Mauthausen zit en dat hij nog leeft. Terwijl ik in het ziekenhuis lag, is zijn oudere broer Hugo ook door Terežín gekomen, en die zit nu in een werkcommando voor Zossen.

De berichten zijn recent en betrouwbaar. Ji í's jongste broer, Ota, zit bij moeder thuis - hij staat niet in het geboorteregister ingeschreven.

Ji í moest ons eens kunnen zien en horen! Langzamerhand hebben we zijn hele familie tot in het zoveelste voorgeslacht doorgenomen en zijn vader noem ik allang: Leo.

18 april 1945

Bericht dat de oorlog afgelopen is. Het gaat als een lopend vuurtje door het kamp, dat - volgens de geruchten - nu onder bescherming van het Internationale Rode Kruis staat.

Door de straat voor de kerk, die een soort wandelpromenade is en die we daarom spottend Wenceslasplein noemen (naar de hoofdstraat in Praag), stromen de gevangenen in één jubelende massa. Ex-gevangenen. Ze scheuren de ver-

nederende tekens van hun jassen af en roepen: 'Leve de Republiek!'

Maar met hun enthousiasme is het gauw gedaan wanneer de eerste SS-ers opdagen om de orde te handhaven. Iedereen druipt af als een geslagen hond, naar zijn hok, zijn barak.

Hebben we niet al lang geleden geleerd dat we niets en niemand moeten vertrouwen? Daarom geloven we de berichten ook niet dat het Sowjet-leger Berlijn heeft omsingeld en het einde van de oorlog werkelijk in zicht is.

20 april 1945

Er komt een transport binnen van zulke onttakelde gevangenen, dat ze niets menselijks meer hebben. Ze wemelen van de luizen, hebben kaalgeschoren schedels en hun lichamen zitten vol zweren. Wanneer ik 'lichaam' zeg, bedoel ik een geraamte zonder vlees, en vel zonder vet. Afgrijselijk! We deinzen letterlijk terug. Allemaal lijken ze op elkaar. Onmogelijk om te raden hoe oud ze zijn en van welk geslacht. Ze komen uit verschillende geëvacueerde kampen en kunnen amper meer op hun benen staan.

Toen ze uit de veewagons gelost werden, wisten we niet wie dood was en wie nog leefde.

Van hen horen we voor het eerst de hele waarheid over de gaskamers en onmenselijke martelingen, die zij alleen door toeval overleefd hebben. We horen over massagraven, terechtstellingen en wreedheden, waar de middeleeuwen niks bij zijn. Op hun armen zien we de getatoeëerde nummers, op hun lichamen littekens en etterende wonden. We zien uitgebluste ogen, verblind door de brand van leed, waarin zelfs geen vonkje en geen angst meer smeult. Niets!

Ze kijken ons aan vanuit een andere wereld, vanaf een andere oever.

Het kamp verandert in een enorm veldlazaret. Elke dag komen er nieuwe stakkerds, nieuwe levende lijken binnen. Die moeten gewassen, van ongedierte ontdaan worden,

aangekleed. Allemaal hebben ze hulp nodig.

Is het dan nog een wonder dat er een epidemie uitbreekt? Dysenterie en tyfus.

25 april 1945

Vandaag heb ik tegen Liana gezegd dat ik een dagboek bijhoud. Ze heeft me beloofd het aan mijn moeder te geven, mocht er iets met mij gebeuren.

De tyfusepidemie breidt zich uit, hij woedt ook in de Kleine Vesting. Maar ik geloof dat hij mij zal sparen. Want ik heb me als vrijwilligster bij de verpleging gemeld en daarom word ik ingeënt. Gerta ook. Zij heeft vroeger al in het ziekenhuis gewerkt en weet overal raad op.

26 april 1945

Na een lange dodenmars is met een nieuw transport tenslotte ook Karel, de cowboy, bij ons teruggekomen. Ik herken hem eerst niet. Hij weegt nog maar 38 kilo, is kaalgeschoren, een uitgeput wrak. Als we hem naar de ontluizingsafdeling rijden, huilt hij. Ik geloof van schaamte. Misschien omdat hij zich ineens herinnert hoe hij en ik destijds samen dansten. Maar dat is al zolang geleden! De stoomboot heeft hem naar andere plaatsen gebracht dan waarvan hij droomde...

Onder de vroegere gevangenen van Terezín herken ik ook Dita P., mijn favoriete actrice. Ook zij heeft een nieuwe rol opgedrongen gekregen. Ze is er net zo slecht aan toe als Karel, vel over been, vol puisten en bovendien in verwachting. Ze heeft hoge koorts en ijlt. De dokter voorspelt dat haar een kritieke nacht staat te wachten. We weten niet vanuit welk kamp ze gekomen is.

Voor vandaag stop ik met schrijven, ik voel me geradbraakt en rammel van de honger. Mijn rantsoen linzensoep heb ik aan een omaatje gegeven. Maar morgen krijg ik, voor de overuren die ik maak, een zoet broodje.

27 april 1945

De hele middag schijnt er een kil lentezonnetje, dat me op de schans lokt. Van alle seizoenen hou ik het meest van het prille voorjaar. Mijn derde lente achter prikkeldraad. Een poosje lees ik in mijn oude bundel gedichten van Wolker en daarna neem ik een kijkje in de hooischaal. Achter de weegschaal heb ik al eens een eitje gevonden, dat een verdwaalde kip van de Kursawý-villa daar gelegd had.

Deze keer vind ik geen eitje, maar aan de balk achter de poort bengelt Gerta's moeder. Ik heb haar niet meer dan één of twee keer gezien, omdat ze steeds in het ziekenhuis lag, maar ik herken haar meteen.

Ik haal haar van de balk - ze ademt nog en is zo licht als een veertje - en breng haar naar de polikliniek. Wanneer ze weer bijkomt, begint ze te schelden.

‘Waarom heb je me niet met rust gelaten? Ik heb toch het recht zelf over mijn eigen leven te beslissen?’

Twee keer heeft ze al geprobeerd zichzelf te vergiftigen, maar nadat haar maag leeggepompt was, leefde ze weer verder. Ze is niet goed snik (daarom praat Gerta nooit over haar), maar in het Cavaliertje, waar de geestelijk gestoorden zitten, nemen ze niemand meer op. Overvol.

Ik ga Gerta waarschuwen. Die kijkt me zó vreemd aan. Daarna geeft ze zichzelf een kalmerend spuitje.

Ik ga maar in haar plaats naar de nachtdienst.

29 april 1945

Steeds meer transporten van uitgeteerde en uitgehongerde gevangenen, van alle nationaliteiten, komen in Terezín aan. Er is bijna geen plaats voor hen. Ook het vervoer van doden stagneert, overal hangt een lucht van verrotting. In de noordelijke wallen van de Kleine Vesting worden massagraven gemaakt, de jongens van het *Heim* brengen er zakken ongebluste kalk naartoe. Ze worden niet eens gecontroleerd door de wachtposten.

Leo brengt me een takje appelbloesem in een leeg blikje

en zijn hele portie margarine. ‘Omdat Ji í het niet doen kan,’ zegt hij, en hij sleurt me mee in zijn plannenmakerij. ‘Wat gaan we doen als het vrede is?’

Ook al brandt er alleen maar een peertje van vijftien watt boven onze hoofden, toch is het alsof we onder kristallen luchters in pluche stoelen zitten, met Ji í tussen ons in, en maar rumbonen eten! De musici zijn in rokcostuum gestoken en ze spelen Mozart. En overall ruikt het naar echte eau de cologne.

's Nachts vang ik luizen met een stukje papier en 's morgens tel ik ze na - een recordgetal: zesendertig stuks!

30 april 1945

Dita heeft het achter de rug! Om zes uur is ze, ver voor haar tijd, van een dood jongetje bevallen, en niet meer bijgekomen.

Lange tijd zit ik naast haar op de vloer. Ze heeft een goed gevulde matras. Ik tast haar gezicht af, zoek naar de bekende trekken van vroeger. Laat ook maar! Die mooie, vrolijke Dita, die op het toneel zoveel vreugde uitgestraald heeft, is ergens zoekgeraakt. In plaats van die Dita ligt hier nu een uitgemergelde, oude vrouw van twintig met een getatoeëerde onderarm en een kaartje aan haar grote teen gebonden, om niet zoek te raken in de hemel. Vreemd dat de dood me niet meer afschrikt. Toen ik klein was, zag ik op straat eens een doodgereden hond. Ik was er helemaal kapot van.

Nee, de dood jaagt me geen schrik meer aan, hij maakt me alleen opstandig als hij niet waardig is.

3 mei 1945

Is de oorlog al afgelopen, of, wat is er aan de hand? Waarom komen al die geëvacueerde stakkerds hierheen? Waarom worden er een paar gevangenen doodgeschoten als ze vlak bij de rijweg opdagen?

Ik heb geen tijd om erover na te denken, ik moet stinken-

de ondersteken weghalen, injecties geven, bevuilde strozakken schoonmaken.

‘Water? Water...!’ hoor ik van alle kanten en in alle talen.

Water! Ik zwaai met een toverstafje en maak mijn hart van steen. Abracadabra! Het levende water is op, er is alleen nog water van de dood en wie het drinkt, zal zijn ingewanden voelen barsten.

Ik bevochtig koortsige lippen met een natte spons. Tyfus is een vreselijke ziekte. Mijn hoofd tolt van de slaap.

‘Water!’ smeekt een skelet naast me en knijpt zijn benige vingers in mijn keel. In zijn troebele ogen de waanzinnige dorst. ‘Wasser!’

Opeens verslapt zijn wurgende greep, hij zakt in elkaar. Ik masseer mijn keel en probeer alles te begrijpen. Het scheelde weinig of hij had me gewurgd. Ik druk zijn ogen toe. Nog steeds kan ik niet begrijpen waar die stervende man zoveel kracht vandaan haalde.

Waar halen we allemaal zoveel kracht vandaan?

5 mei 1945

De vrede. Zo ziet de vrede er dus uit! Op de kerktoren en op de *Kommandantur* wappert een Tsjechoslowaakse vlag naast die van het Internationale Rode Kruis, dat de Kleine en de Grote Vesting nu definitief onder z'n bescherming heeft. We zien geen schaduwen in SS-uniformen meer. God weet waarheen ze weggekropen zijn. In de straten rumoert het leven. We stromen naar het plein, de nationale driekleur op jas of bloes, in onze ogen de mei-zon en een vreugde, die niet te beschrijven valt. Berichten van buiten dringen tot het kamp door, iedereen puzzelt daaruit zijn beeld van de situatie bij elkaar. Praag roept om hulp! Er is opstand in Praag!

9 mei 1945

Over de rijweg van Litom ica donderen Sowjet-tanks.

Een duizelingwekkend gevoel van vrijheid maakt zich van ons meester. We klimmen de houten omheining op om onze bevrijders te kunnen verwelkomen. Maar de gendarmes schieten op ons: zij hebben bevel gekregen dat niemand naar de schutting mag, waar een bord op hangt met een doodskop en gekruiste knoken: *Tyfus Gefahr!* Dit soort opschriften hangt overal. Op de waterpompen, latrines, overal waar je ook maar heen kijkt.

De weg siddert onder het geweld van tonnen ijzer en staal. De horde gevangenen negeert de waarschuwingsschoten en stormt als een wervelwind naar de poort, schreeuwt: 'De Russen zijn er! Laat ons erdoor!'

Een vrouw rukt gras, met wortel en al, uit de grond en gooit het, in plaats van bloemen, naar de soldaten, die onder het stof zitten.

Gezichten, waar de tranen overheen stromen. Lachende monden, die naar lucht lijken te happen. Steeds opnieuw gaan er armen omhoog, de dappersten negeren het onheilspellende ketsen van de kogels en weten langs de wachthokjes tot bij de tanks te komen.

Met een mesje peuter ik een gat in de schutting. Een eindje verderop ligt een stapel hout - ik zou kunnen proberen om net als die anderen over de schutting te gaan. Kijk, de soldaten lachen naar ons met hun blinkend witte tanden; zij gooien sigaretten en eten naar beneden en schreeuwen: Naar Praag! - een kreet, die vergezeld wordt van een veelzeggend gebaar.

Maar ik gehoorzaam een stem in mijn binnenste, die zegt: wacht af!

Vanuit mijn uitkijkpost kijk ik naar de wolken opwervelend stof, naar de rupsbanden van de gepantserde reuzen, die over de fijngemalen kiezels razen, en dan zie ik... ontzettend! - bloederige rafels, die niets meer van een mensenlichaam hebben. Het hoofd, afgemaaid van het overreden lichaam, rolt mijn kant uit. Aan de haren zie ik dat het het hoofd van een vrouw is. Het stuitert terug van de houten omheining en rolt een andere kant op.

Door het dolle heen van de vrijheid, springt een andere zelfmoordenaar van de stapel planken, die opveert als een trampoline.

Nee, dit gokspel kan ik niet langer aanzien. Ik wil schreeuwen: 'Mensen, wácht, blijf hier!' Maar wie zal er naar mij luisteren?

Ik verlaat mijn post bij het kijkgat, waar andere nieuwsgierigen zich verdringen, en worstel me door de menigte heen.

Thuis gekomen trek ik een witte jas aan, zet mijn kapje op en keer terug naar de plaats, waar de strijd nog níet gestreden is: de zieken.

Mei 1945

*Mei, maand mei,
en alles in bloei er omheen.
Seringespoelen van blauw
spinnen geur,
die het landschap doortrekt.
De vrijheid wordt tastend bevoeld
als het lief van een blinde,
lief lief.*

*Mei, maand mei,
de takken steken een bloesemvlag uit,
dronken bijen op zoek naar hun korf en de anderen.
De bittere jaren, zo bitter, voorbij.
De wind van de lente heeft wat er nog rest
aan krampend verdriet mee de mei in geblazen.*

*Mei, maand mei,
en alles wat bloeit,
bloeit naar vrijheid, vrij.*

Juni 1945

Ik loop onder de Prašná brána - de Kruittoren - door, langs hotel Pa íž, sla de hoek om naar de Rybná-straat en daar... het Masný-pleintje, helemaal in bonte vlaggetooi als een welkom. Ons huis, een oude, geschilderde veteraan, lacht me met zijn ramen vol bloemen en zon uitnodigend toe: kom binnen... hier ben je thuis... er wordt op je gewacht.

Op de gang snuif ik de geur van aardappelsoep op. Achter de deur van de eerste verdieping klinkt volksmuziek en kindergelach. Ik ben teruggekomen, in een vrij vaderland, naar een vrolijk huis. Maar hoe zal het daarboven zijn? Nog twee verdiepingen...

‘Moeder! Mammie... mammietje! Maminko!’

We vallen in elkaars armen. Alle opgekropte heimwee breekt als een springbron open in onze ogen. Er zijn goede en slechte tranen, bij ons zijn het tranen van geluk, die heel het verleden wegspoelen.

‘Ik stond net je hoed af te borstelen,’ begint moeder.

Dat stomme hoofddekseel, dat ze nog in haar handen houdt, is opeens het belangrijkste van alles. Ik zie de open kast in de gang... voorjaars schoonmaak!

‘Vader en ik hebben de hele maand op je zitten wachten, ook al wisten we dat jullie in quarantaine waren.’

De keukendeur gaat open, een gebogen grijsaard met afhangende schouders en een wasbleek gezicht staat tegen de deurpost gesteund. Met één hand tast hij mijn kant uit. In de spiegel zie ik dezelfde onbarmhartige voorstelling weerkaatst.

‘Hij was er slecht aan toe,’ hoor ik moeder zeggen, ‘maar nu is hij weer in orde. Nietwaar, vadertje?’

Ze neemt hem voorzichtig bij de arm en brengt hem de keuken in. Hij gaat mee, gedwee als een kind, laat zich in een rieten leunstoel zetten en zit daar te knikkebollen. Maar zijn ogen zijn vol leven en begrip, en laten me niet los.

Eindelijk ben ik mijn ontroering de baas, ik zoen zijn geaderde handen, die als twee vermoeide vogels op de plaid rusten. Ik aai zijn dun, grijs haar en vecht tegen mijn tranen. Arme vader, wat heeft hij allemaal moeten doormaken!

En voor de tweede keer besef ik dat het leven een groot geschenk is. Ik hoop dat de tijd raad weet met al onze wonden.

Tot diep in de nacht blijven onze ramen verlicht. We hoeven niet meer te verduisteren. En weer drinken we koffie uit de vergeetmenietjes-kopjes; aan de muur tikt grootmoeders pendule en de kamer is vol kamillegeur.

En toch is er zoveel veranderd.

Op een foto glimlacht het gezicht van tante Marie naast dat van de anderen, die nooit meer op bezoek zullen komen. Nooit zal ik Jarka meer zien dansen. Ze is bij haar laatste figuur te ver en te hoog weggedwarreld. Daar zijn we op dit moment al zeker van.

Het spel van licht en schaduw wisselt van kleuren.

‘Jullie waren altijd als tweelingzusjes, Jarunka en jij!’ Mijn moeder begint herinneringen op te halen en ik heb niet de moed om te zeggen dat ik dit verhaal wel dromen kan.

‘Tante Marie en ik hadden destijds dezelfde vroedvrouw, een zekere mevrouw Vanou ek. Toen de weeën bij Marie begonnen, was de vroedvrouw bij haar. Maar stel je voor... op dezelfde tijd begon het bij mij ook! Wat moesten we doen? Van een andere vroedvrouw wilde ik niets weten. En zo moest vader met haar van Marie naar mij toe rennen. Maar bij geen van beiden wilde het erg vlotten. Ik nam dus een taxi en ging naar Marie toe, want die was in die tijd een veel grotere zeurpiet dan ik. Ik was de taxi nog niet

uit of het was zover! Jij bent een half uurtje eerder geboren dan Jarka, in hetzelfde grote bed. Die kleine dienst, die ik hun daarmee bewees, is hun altijd bij gebleven.'

Teder strijkt moeder met haar hand over de foto, ze veegt haar ogen droog. En buiten weer de vertrouwde slagen van de kerktoren.

Vader zit te knikken dat het zo gegaan is, en niet anders.

'Een poosje geleden was Marta hier op bezoek en ze sprak heel lovend over je. Ze zei dat je haar je kussen hebt geleend. Wij waren alleen zo bang dat je ook tyfus zou krijgen. Ben je eigenlijk wel ingeënt?'

Ik wel, maar hoeveel anderen niet? Zelfs op dit moment voel ik me achtervolgd door de brandende blikken van kleine Eva. De allerlaatste dag is ze in mijn armen gestorven.

Ik begin te vertellen... over mijn hersenvliesontsteking... over de meisjes met wie ik voor na-de-oorlog een afspraakje gemaakt heb - op het Wenceslasplein. Alleen Uli zal er niet bij zijn. Die is nu hopelijk al op weg naar haar windmolens en tulpen - of wat de oorlog daarvan overgelaten heeft!

En dan kán ik het niet langer voor me houden, het moet eruit... over Ji í.

Wanneer ik uitgesproken ben, vraagt moeder: 'En als Bubi terugkomt?'

Ze kan het niet weten, maar met dat ene zinnetje bevestigt ze mijn zekerheid dat Ji í het overleefd heeft en dat hij terug zal komen. Ik vóel het, tegen beter weten in. Ook al is hij niet met de laatste vreselijke transporten naar Terezín teruggekeerd. Ik weet het... sinds die dag waarop vader Leo een laatste bericht over Ji í uit Mauthausen kreeg - ook al kan er nog van alles gebeurd zijn. De Duitsers hebben zelfs bij hun vlucht bloedige sporen achter gelaten.

Ook over Bubi zijn er geen nieuwe berichten.

Daarom kan ik bij moeders vraag rustig mijn schouders ophalen. Wat valt er te kiezen?

Misschien begrijpt ze het verkeerd, want ze zegt: 'Je zult nog heel wat van zulke liefdesgeschiedenissen meemaken, meisje. Nú moet je aan je toekomst denken.'

Begrijpt ze dan niet dat ik intussen zeventien ben? En dat die twee jongens voor mij de belangrijkste stukjes zijn van de puzzel, waar ik mijn toekomst uit op moet bouwen?

Verhoudingen, in pijn en ellende geboren, met de oorlog als peettante, verbreek je niet zo gemakkelijk.

De eerste dagen thuis loop ik zo'n beetje rond te kijken. 's Avonds wacht ik op de volle maan en ik verbeeld me dat ik regelrecht met haar in verbinding sta. En dat ik daarom wel een antwoord op mijn vragen zal krijgen. Maar aan die maan heb ik ook al geen houvast. Want telkens als mijn stemming verandert, ziet de maan er ook anders uit. Of straft zij me voor mijn dwaalgedachte - Bubi of Ji í? - door zich in nevels te hullen, in plaats van bovenaardse muziek op me af te sturen?

Ik ben zo in de war... ik weet het niet meer, ik weet het echt niet meer... ik kán niet meer... ik wil níets niets liever dan dat Bubi en Ji í allebei terugkomen, en toch ben ik er bang voor.

Dan zal ik naar ons oude Luython-steegje gaan om daar antwoord op mijn vragen te zoeken! Bijgelovig denk ik: Als ik de steen vind, waar Bubi en ik altijd onze geheime briefjes onder verstopten, dan is dat een vingerwijzing van het lot.

Ik loop de Oude Stad door, bij elke stap zie ik schrijnende oorlogssporen. Vernielde huizen, blinde ramen, schuilkelders. Opgebroken straten vertellen me over de barricaden, waarop in de allerlaatste oorlogsuren mensen gevallen zijn. Het stadhuis in puin. Overal de resten van oorlog, vernielde monumenten, verlaten huizen, uitgestorven erfjes.

De buurt van Ungelt hadden ze in een vesting veranderd. Nu gapen in de muren gaten, die als trieste ogen op me

neerkijken. In het centrum ervan staat een barricade, opgetrokken uit grote straatkeien, vuilnisbakken, een oude kast en een sofa. Maar vanuit de nauwe raampjes klapperen wapperende vlaggen uitbundig tegen de toegetakelde muren. Ergens fluit iemand het liedje over de Russische held Tsjepajef. Op een gekantelde wagen zitten een paar Sowjetsoldaten in linnen hemden! - roebaasjka's - en één van hen speelt op een trekharmonica. De treurige getuigenissen van de bloedige opstand worden door uitgelaten, kleurige taferelen vol vredige zon overspoeld.

Lang blijf ik bij het standbeeld van Johannes Hus staan. Het is me nog nooit zo dierbaar geweest. Want eindigde onze Boheemse voorvechter voor meer humaniteit in 1415 niet op de brandstapel? Omdat hij 'anders' was! Maar ik, ik leef nog en ik zuig de sfeer van vrolijkheid rondom in me op. De zachte klanken van de Russische taal en klaterend gelach dringen diep in me door, maar opeens ook het besef dat zoveel, zoveel jonge mensen voor onze vrijheid hun leven gelaten moeten hebben, zodat ik nu weer kan gaan en staan waar ik wil, naar hartelust zingen of bij hen gaan zitten.

Nee, niet gaan zitten. Niet op de lange baan schuiven die beslissing.

Dichter en dichter kom ik bij de plek, waar onze steen altijd lag. Het staccato van mijn hakken seint in morse-code mijn voorwaarden en voornemens: als die steen daar nog ligt, dan...

Een brede, lege ruimte gaapt met aan. Een mitrailleur van zonnestralen schiet over de open plek heen, alsof die daar net een bos geveld heeft.

Van het hele steegje staat geen steen meer op de andere.

Na een hartelijke verwelkoming van tante Hermina, die elke dag bij ons aanwipt, komt er meer schot in ons leven. Moeder werkt weer dagelijks in onze winkel in plaats van vader, die ik nu zelf verzorg. Zijn toestand verbetert zien-

derogen, hij loopt al zonder stok. Alleen spreekt hij nog moeilijk en zijn linkerwang blijft verwrongen als gevolg van een spierverslaving.

Hermina zwaait de scepter in de keuken en zorgt voor onze magen. Ze vindt altijd wel iets om mij aan het werk te zetten, want ik mocht 'ns lui worden! Tussen het fornuis en onze zitkamer ontwikkelt zich een leerzame conversatie. Tante Hermina is een onuitputtelijke bron van wijsheid.

En dan - het is laat in de middag en ik zet krulspelden in mijn haar - gaat de bel. Moeder is juist in de keuken bezig de cake uit de oven te halen en daarom ga ik opendoen met mijn hoofd als een ijzerwinkel. In de donkere gang staat een volle wasmand, het licht doet het niet.

In de deuropening een man.

‘Wat wenst u?’ vraag ik.

Geen antwoord.

Ik kijk dus nog een keer en opeens zie ik de vertrouwde trekken van een gezicht... maar zó veranderd... twee ogen met verdrongen vonkjes. Die ogen kén ik!

Ik krijg het steenkoud - stikheet, een hete golf sleurt me mee.

‘Wolf!’ stotter ik. ‘Wolfje! God allemachtig, Ji í!’

Mijn vreugde is pijn tegelijk.

Hij neemt mijn hoofd in zijn handen en beeft. Dat gehavende gezicht hoort net zo min bij hem als dat uitgemergelde lichaam. Zijn holle wangen zitten vol donkere putjes, misschien zijn het littekens van zweren. Op zijn schedel groeien alleen schaduwen van schaars haar. Hij ziet er precies zo uit als alle andere geëvacueerde stakkerds, die we op het laatst in Terezín binnen kregen. In burgerkleden zal hij vast en zeker verzuipen!

Hij fluistert mijn naam en zijn stem klinkt als vanouds met die ontroerende nederigheid erin, die uit zijn hele wezen spreekt.

Zijn gestalte wordt wazig voor mijn ogen. Ik zoek naar

zijn binnenste binnenste, probeer vertwijfeld nog dieper in hem door te dringen. De tijd is stil blijven staan, niet nu, al veel eerder. De tijd haalt de eindstreep van dit ogenblik niet.

Als ik weer tot mezelf kom, zie ik moeder naast ons. Ik merk hoe ze glimlacht en Ji í mee naar de kamer neemt. Ik zie haar mond bewegen, ook vader wil wat zeggen. Wat moet ik met die hoofddoek in mijn handen? O ja, gauw over mijn krulspelden! Mijn hoofd, mijn hoofd, straks barst het!... Roodkapje en de Wolf.

En buiten blaffende schoten ra-ta-ta, als van de jager. En opnieuw: ra-ta-ta.

Moeder kijkt uit het raam en ik hoor haar zeggen: 'Een of andere gek staat z'n sten leeg te schieten.'

Vader fluistert iets tegen Ji í en bekijkt diens kale, korstige kruin.

De pendule tikt verwonderd: nou-nou, nou-nou!

Ik vang flarden van het gesprek op: '... het beste helpt... hoe heet die zalf ook weer? ...' en pal daarop de bel: trrr.

Die geluiden... al die geluiden... hou op! Ik weet niet meer wat echt is en wat een droom. Mijn wangen branden en de slagader in mijn hals klopt razend.

De deur vliegt open. Iemand stapt binnen - Bubi!

Ji í staat tien hortende zuchten van hem af.

Ik ben weer met beide benen op de grond geland en heb wortel geschoten in de aarde, waaruit wij allebei zijn voortgekomen; waaruit Bubi en ik onze kracht geput hebben en naast elkaar zijn opgegroeid in dezelfde tijd. In dezelfde kuiltjes - de handpalm van de aarde - hebben we samen geknikkerd. Samen hebben we genoten van de veranderingen, die deze aarde van lente tot winter altijd opnieuw doormaakt. Die aarde leeft nog. Alleen de huizen, die hier gestaan hebben, zijn van het aardoppervlak weggemaaid.

Een enorme golf van vreugde slaat over me heen, ik ben overgelukkig dat de oorlog Bubi niet heeft weggevaagd, zoals de huizen. Daar staat hij, gezond en knap, de overwinning en kracht in eigen persoon.

Ik hang met mijn ogen aan zijn gebruide gezicht, zijn lange pracht-figuur in Amerikaans battle-dress, dat zijn schouders nog breder en zijn middel nog smaller maakt. Over zijn schouder hangt een stengun. Híj is het geweest, die buiten dat vreugdesalvo als welkomstgroet gelost heeft. Die zelfverzekerde glimlach hoort typisch bij hem.

Onstuimig tilt hij me op en zoent me. Dat is zijn goed recht. Hij is de sterke Goliath.

Maar wie me meer nodig heeft, is de zwakke David.

Ik pak Bubi's hand en loop met hem naar Wolf. Nu pas merkt Bubi dat die er ook nog is.

'Dit is Ji í,' zeg ik, zeker van mijn zaak.

Over Terezín

Onder de vele concentratie- en vernietigingskampen, waarin de Duitse nazi's met koele berekening burgers uitroeiden, die volgens de nazistische rassenwetten *Untermenschen* waren (Joden, Zigeuners, zwakzinnigen, homofielen, Jehova's getuigen), nam Terezín in Tsjechoslowakije een speciale plaats in. Om zowel het eigen volk als het buitenland te misleiden werd de deportatie gecamoufleerd als 'arbeidsinzet'. En Terezín werd uitgeroepen tot 'de stad die Adolf Hitler de Joden geschonken had'. Maar in dit zo genaamde doorgangskamp lag het kerkhof in 1942 al vol met 30.000 slachtoffers van de o zo nobele schenker! Daarom moest er in de herfst van 1942 een crematorium gebouwd worden voor het snel toenemende aantal doden (honger, uitputting, epidemieën, executies en martelingen).

Onder de Tsjechische gevangenen bevonden zich vooraanstaande kunstenaars. Onder de moeilijkste omstandigheden hebben zij de kinderen van Terezín in contact gebracht met kunst en hen gestimuleerd om te schrijven, te tekenen, muziek en toneel te spelen. Maar de meeste jonge, aankomende kunstenaars overleefden de oorlog niet. Ook Petr Ginz (1928-1944) niet, die op zijn veertiende jaar al hoofdredacteur was van het clandestien uitgegeven jeugdblad *Vedem* (Aan de winnende hand), dat zijn ontstaan vond in barak L 417.

Meer dan 200.000 gevangenen uit 17 staten (ook Nederland), werden via Terezín naar vernietigingskampen getransporteerd. Slechts een derde van de Terezín-gevangenen was nog in leven bij de bevrijding in 1945 door het Sowjetleger. Maar onder hen brak een epidemie uit - vlektyfus. Velen stierven na de langverwachte bevrijding. Anderen moesten in quarantaine blijven.

Eén van de overlevenden was Dagmar Hilarová, een meisje van zeventien uit Praag, kind uit een gemengd huwelijk.

Over Dagmar Hilarová

In 1966, tijdens mijn eerste bezoek aan Praag, ontmoette ik bij toeval Dagmar Hilarová. Zij schreef, net als ik, maar dan gedichten. Iemand vertelde mij dat Dagmar tot de kinderdichters van het concentratiekamp Terezín behoord had. Omdat die gedichten in veel landen vertaald waren, kon ik ze lezen. Maar met Dagmar praten over die zwarte jaren in haar leven bleek onmogelijk. Vooral zo rond de jaarlijkse bevrijdings- en dodenherdenkingen. Alles wat zij er over te zeggen had, stond in haar gedichten, waarvan er sommige op muziek zijn gezet. Pas toen ik vier jaar geleden een verhaal van haar in handen kreeg, dat in de DDR gepubliceerd was, zei ze aarzelend: 'Als ik mijn gedichten niet had gehad, en de liefde, was ik er nooit doorgekomen.'

En door dat verhaal - een van de mooiste die ik ooit gelezen heb over een jeugdliefde - kwamen na al die jaren haar belevenissen los, in brokstukken, flarden. Veel van die gebeurtenissen overlaptten de verhalen die ik gehoord had van Nederlandse kennissen, die ook in Terezín geweest waren.

Toen ik Dagmar voorstelde om uitgaande van haar kindergedichten samen een boek te maken, weigerde ze eerst. Voorbij was voorbij... er waren al genoeg boeken over concentratiekampen... en zij kon geen proza schrijven.

Rond Dagmars gedichten en dat ene beginverhaal over haar jeugdliefde, wilde ik een boek opzetten, waarvan Dagmar alleen nog maar het laatste hoofdstuk (over de bevrijding en haar thuiskomst) zou schrijven. In de stijl van dat eerste en laatste hoofdstuk zou ik het tussengedeelte samenstellen. En die tussenstukken zouden de sleutel op haar gedichten moeten vormen.

Met hulp van Olga Krijtová, als tolk, zouden we controleren of stemmingen en feiten juist waren weergegeven. Want bij een dergelijke vrij zeldzame internationale samenwerking tussen de twee auteurs, is de kans op misverstand door taalverwarring groot. Het werd een werk van jaren, van ieder woord wikken en wegen, omdat het accent van dit boek moest komen te liggen op liefde en kunst als sterke wapens tegen vernietiging van de mens.

In de gedichten - naar een ruwe, beschrijvende vertaling van Olga Krijtová - is overal het oorspronkelijk rijmschema en het vaak sterk wisselend ritme door mij in de bewerking aangehouden.

Dagmar Hilarová is een van degenen, die HET overleefden. Haar jeugdgedichten ontcrachten ook nu na ruim dertig jaar de leugens van diegenen, die beweren dat de Duitse nazi's er nooit uitroeiings- en concentratiekampen op na hebben gehouden.

Miep Diekmann
Scheveningen 1979